

శ్రీ పంచమూర్తి
త్రగిత్రగినాది

ഉപവേശനം
കുറുകുറുപ്പം

ტფილისი.
სრულიად საქართველოს მწერალთა კავშირის
საბჭოს გამოცემა.
1922.

40101

სრულიად საქართველოს მწერალთა კავშირის სახელოვნო-სალიტერატურო ჟურნალის „ლომისის“ რედაქციაში თანამშრომელები ათვალიერებდნენ უცხოეთიდან ახლად მიღებულ ჟურნალ-გაზეთებს. ერთმა რედაქტორთაგანმა ყურადღება მიაქცია ფრანგულ გაზეთ „ტანი“-ში დაბეჭდილ წერილს ემილ ჰენრიოტისას— Les Fleurs du Mal--ის უკანასკნელი კორექტურის შესახებ. ემილ ჰენრიოტი იძლეოდა სრულიად ახალ და უცნობ მასალას შარლ ბოდლერის დასახასიათებლად „ბოროტების ყვავილების“ უკანასკნელი კორექტურის მიხედვით. ბიბლიოფილს რომლის სახელი საფრანგეთში ლეგიონია, შეუძენია ეს ფურცლები ბოდლერის ცნობილი გამოცემელის პოლემალასის წიგნთსაცავიდან ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ. რედაქციის თხოვნით ხსენებულმა კოლეგამ „ლომისისათვის“ დაამზადა შენიშვნა ემილ ჰენრიოტის წერილის გამო. და, რაც ამჟამად უმთავრესია, ბიბლიოფილებზე ლაპარაკის დროს მან მოხდენილად ფრჩხილებში ჩაუერთო ასეთი წინადადება: „ბიბლიოფილობა დიდი კულტურული მოვლენაა; ფრანგებს, მგონია, პირველი ადგილი უჭირავთ ამ საქმეში; ჩვენში ცნობილი ზაქარია ჭიჭინაძე დიდი ბიბლიოფილია. ჩვენი მწერლობის აწინდელს თაობას მართებს მისი ღირსეულად დაფასება“. ეს იყო პირველი შენიშვნა; იმავე თანამშრომელმა საკითხი ზაქარია ჭიჭინაძის ღირსეულად დაფასებისა დასვა ჯერ მწერალთა კავშირის პრეზიდენტში, შემდეგ მწერალთა საბჭოში; ორივე ადგილას გადაწყდა ზაქარია ჭიჭინაძის იუბილეს დაეკავშიროს ქართული წიგნის დღე. არჩეულ იქნა საინიციატივო კომისია. მწერალთა კავშირის საბჭომ მაშინვე

გამოსცა მოწოდება, რომელშიდაც იწვევდა მთელ საქართველოს მონაწილეობა მიეღო ამ დღესასწაულში. მთლიანად მოგვეყავს ეს მოწოდება: „სრულიად საქართველოს მწერალთა კავშირის საბჭოსაგან. მოწოდება მსცოვანის მწიგნობარის ზაქარია ჭიჭინაძის 50 წლის მოღვაწეობის იუბილეისათვის. „სრულიად საქართველოს მწერალთა კავშირის საბჭომ დაადგინა გადახდილ იქნას ქალაქით შემოსილი მწიგნობარის ზაქარია ჭიჭინაძის 50 წლის მოღვაწეობის იუბილეი, და დაუკავშიროს მას ქართული წიგნის დღესასწაული. ქართული წიგნი სულია საქართველოს შემოქმედებისა, როდესაც მისი ისტორია დაიწერება იგი იქნება არა მარტო წიგნის, არამედ საქართველოს კულტურის ისტორიაც. იყვენ და არიან საქართველოში მწიგნობრობის რაინდები. ისინი უანგაროდ ემსახურებიან მისი აყვავებისა და აღორძინების საქმეს. მათ შორის ყველაზე უფრო თავდადებული არის ზაქარია ჭიჭინაძე. 50 წლის განმავლობაში მოღვაწეობს ეს რაინდი, ქართული წიგნისა. როდესაც იგი ამ ასპარეზზე გამოვიდა, თითზე ჩამოსათვლელნი იყვნენ საქართველოში საზოგადოებრივი იდეებით გატაცებული პიროვნებანი; ზაქარბა ჭიჭინაძე თავდადებით შეუდგა უკეთილშობილეს საქმეს: მთელი საქართველო მოფენილია მის მიერ გამოცემული წიგნებით. მან მრავალი ხელნაწერი პირველად გააცნო საზოგადოებას. მთაწმინდის უბნები კიდევ ინახვენ ლეგენდებს იმის შესახებ თუ ვის ჭერ ქვეშ იფარებდა თავს ჩვენი დევნილი ახალგაზრდობა, რომელმაც შემდეგ სახელი გაათქვა ლიტერატურაში, პოლიტიკაში და სხვ. ჩვენ არ მოგვეწყინდება ამ სახელების ჩამოთვლა, ესენი არიან ყველა საქართველოში მოქმედი პოლიტიკური პარტიების ლიდერები, პოეტები, ბელეტრისტები მეცნიერების ასპარეზზე მომუშავე აკადემიკოსები, პროფესორები. ამათი რიცხვი ასობით ჩამოითვლება. უფრო მეტია მათი რიცხვი რომელთაც მიწერ-მოწერა ჰქონდათ ზაქარია ჭიჭინაძესთან; სამაჰმადიანო საქართველოში პირველად შეიქრა ქართული

წიგნი ზაქარია ქიქინაძის წყალობით. იქ მშობლიური ენის აღდგენის საქმეს მტკიცე საფუძველი ჩაუყარა მან. მას პირველს ეკუთვნის აგრეთვე წერილები ქართველ კათოლიკეების შესახებ და დაკანონება სიტყვისა: ქართველი კათოლიკე. მან პირველმა დასწერა ქართველი ისრაელების ისტორია, მეტად მნიშვნელოვანი წიგნები ოსებისა და ლაზების შესახებ. მას ეკუთვნის საქართველოში პირველი წერილი კარლ მარქსზე. მისი წიგნის „კაპიტალის“ მეორე ტომის გამოცემის გამო 1887 წელს. პირველმა ახსენა ახალი სახელები საქართველოში: პრუდონი, ლუი ბლანი, რობერტ ოუენი, სენ-სიმონი, ფურიე. ის თანამშრომლობდა საქართველოს ყველა გაზეთებში და მათში დაბეჭდილი მასალები იქნება რამდენიმე ტომი. რიცხვი ამ გაზეთებისა უდრის რამდენიმე ათას ნომერს. ზაქარია ქიქინაძის კალამს ეკუთვნის ორას ორმოცდაათამდე წიგნი. ამ რიცხვში დაბეჭდილია მხოლოდ ას თოთხმეტი, დანარჩენი კი, მეტად ძვირფასი მასალა. ჯერ კიდევ დაუბეჭდავია. ძნელია დათვლა იმ ავტორებისა, რომლებიც ცალკე წიგნად გამოიციენ ზაქარია ქიქინაძის მიერ. მან მოიარა მთელი საქართველო, მის სხვადასხვა კუთხეში კრებდა ხალხური შემოქმედების ნიმუშებს, ლეგენდების, ზღაპრებს, ლექსებს. ქართული ეურნალ-გაზეთები სავსეა ზაქარია ქიქინაძის ისტორიული წერილებით. ქართული ლიტერატურის კორიფეებრიდ დაფასებას პოულობდენ ზაქარია ქიქინაძისაგან. წინედ უცნობი და შემდეგში განთქმული სახელები ხშირად პირველად იბეჭდებოდენ ზაქარია ქიქინაძის მიერ. იგი ერთადერთი ადამიანია, რომელიც პირადათ იცნობდა ყველას უუძველესი ქართული ჟურნალის „ცისკარის“ თანამშრომლებიდან დაწყებული. იგი ერთად ერთი ინახავს ძვირფას მოგონებებს ქართული წიგნის აღორძინებისას. იგი გაპირვოვნებული ტრადიცია ჩვენი XIX საუკუნის კულტურისა, იგი მუდამ სუნთქავდა ქართული წიგნის მალაზიების ჰაერით. მისი ტიპიური ბიბლიოფილის სახე მარად ანთებულთა ქართული წიგნისადმი

სიყვარულით და თვითონიც წიგნია ცოცხალი. დადგა დრო, როდესაც დაფასებული უნდა იქნას ეს უბრალო, მაგრამ დიდი პიროვნება. სრულიად საქართველოს მწერალთა კავშირის საბჭო მოუწოდებს მთელ საქართველოს მხურვალე მონაწილეობა მიიღონ ზაქარია ჭიჭინაძის საიუბილეო დღესასწაულში. ჩვენ დარწმუნებული ვართ რომ საქართველოს საზოგადოებროფი აზრი ლიხს იქით და აქეთ ენერგიულად გამოეხმაურება ჩვენს მოწოდებას და ეს იქნება უკეთესი თავდები ამ დღის ბრწყინვალედ ჩატარებისა. სრულიად საქართველოს მწერალთა კავშირის საბჭო. ტფილისი 1922. 3. თებერვალი. ხელოვანთა სასახლე“

მანერა ერთი და იმავე საგნისადმი მოპყრობისა იცვლება დროთა სვლასთან ერთად. ოცი, ოცდაათი წლის წინად ზაქარია ჭიჭინაძის მნიშვნელობა ფასდებოდა უფრო სხვაგვარად, ვინემ დღეს. ეგრედ წოდებული „საზოგადოება“ უცქეროდა მას ან გულგრილად ან ირონიით. მაგრამ ასე არ მოიქცეოდა მაშინაც კი ის ახალგაზრდობა, რომლის ინციატივითაც იმართება ზაქარია ჭიჭინაძის 50 წლის მოღვაწეობის იუბილეი, ეს ახალგაზრდობა. თამამად ეტყოდა ყველას: დააკვირდით ზაქარია ჭიჭინაძეს: შეიძლება თქვენს წინაშე დგას რაღაც მეტად არა ჩვეულებრივი და ძვირფასი? შეიძლება ცოტათი მაინც გაოცდეთ ამ ორგინალური და ძლიერი ადამიანით? დღეს არავისთვის საექვო არ არის მისი მნიშვნელობა: ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ გამოცემული წიგნები ყველაზე უმჭერმეტყველესი ადვოკატია მის სასარგებლოდ. და იგივე საზოგადოება, სახლმწიფო თეატრში შეკრებილი ეხლა სხვა სახით დაინახავს ზაქარია ჭიჭინაძეს. მანერა ერთი და იმავე საგნისადმი მიპყრობისა უქვევლად იცვლება დროთა სვლასთან ერთად. მაშინ გამოცემულ „ვეფხვის ტყაოსან“-ში არავინ იძლეოდა ფასს, ეხლა კი ყველა სიხარულით გადაიხდის რა ვინდათ ფასსაც რომ შესაძლებელი იყოს შოვნა. როგორ ვინდათ იქონიოთ წიგნთ-საცავი, თუ იქ არ არის შოთა რუსთაველი? ეხლა წიგნის მნიშვნელობაზე ლაპარაკი ღია კარების მტვრევია. ეხლა ყველამ იცის რა არის წიგნი რა არის ჩვენთვის ქართული წიგნი. მიუხედავად იმისა რომ ზაქარია ჭიჭინაძეს ქონდა, შემოსავალი მრავალი წლების განმავლობაში იგი თავდადებით ებრძოდა წვრილ მევალეებს, სიღარიბე ნებას არ აძლევდა ეცხოვრა ისე, როგორც სურდა და ებრძო-

და სამოსამართლო ბოქაულების აღმასრულებელ ფურცლებს. ხშირად მიმართავდა მეგობრებს, როდესაც მდგომარეობა აუტანელი ხდებოდა. დღეს ზაქარია ჭიჭინაძე ყოველივე ამის შესახებ უფრო ნაკლებ ლაპარაკობს, ვინემ შეუძლია და აქვს უფლება. და როდესაც წარმოიდგენ თუ რა ძვირფასია ყოველივე ის, რაც მან გააკეთა, უფრო მძიმედ და აუტანელად მოგეჩვენებათ მისი ცხოვრება. არავისთვის არის საიდუმლოება, რომ ვერავითარი ნიჭი, ვერავითარი გენია ვერ გაიმარჯვებს თუ მისი გზები დაშორებულია საზოგადო გემოვნებას. აიღეთ მაგალითი უდიდესი მსახიობის, რომელიც სწორედ თავის დროს დაიბადა. მაშინ, როდესაც შესაძლებელია მისი გაგება, როდესაც თვითეული პოულობს მასში თავისთავს, როდესაც იგი იძლევა მას, რაც ყველასათვის გასაგებია და აუცილებელი. ცხადია საზოგადოება ოვაციას უმართავს, თაყვანისცემით უცქერის მას. თავმოყვარეობის დაკმაყოფილებისთან ერთად იგი სიმდიდრესაც იძენს: იგი რაფაელია, ვერონეზი რუბენსი, ვან-დეიკი, ველასკეზი. რომ გახდე „ბედნიერი“ კაცი, დიდი ხელოვნებაც არაა საჭირო: პირველი ხარისხის უნიჭობა თამამად დაჩრდილავს გენიოსს. შეიძლება სრულებით პოეტი არ იყო—მაგრამ სახელი გაითქვა: შეიძლება არა გესმოდეს რა—მაგრამ აყო წევრი ყველა აკადემიების. ვანა ცოტაა ასეთი მაგალითები? მთელი ფოკუსი იმაშია, რომ დაიბადო შესაფერ დროს და მისცე ის, რასაც საზოგადოებრივი გემოვნება დაჟინებით მოითხოვს. თორემ რა არის ქართული წიგნი ნაწილობივად გადაგვარებისა და დეგენერაციის გზაზე შემდგარ ხანაში? ყველაფერზე უფრო მძიმეა—გაჩნდე ქვეყანაზე ან ძლიერ ადრე, ან ძალიან გვიან. ამ შემთხვევაში ვერავის უშველის ვერც ნიჭი, ვერც გენიალობა. გენიალურ პიროვნებას ადვილათ ვერ დააქანებ შეთანხმებისაკენ,—იგი ორგინალური, ძლიერი პიროვნებაა. იგი არავის არ ემორჩილება, არც შეგუებას ცდილობს, მაგრამ შოით. ზოგს მიიღონ ისეთი, როგორც არის. ზაქარია ჭიჭინაძე

გვიან არ დაბადებულა. მაგრამ მეტად ადრე მოუხდა საზოგადო-
ასპარეზზე გამოსვლა. მისი გზა იყო თითქმის სრულიად უთე-
ლი გზა, ახალი გზა, მან დაარღვია ტრადიციები იმის ნაცვ-
ლად რომ მონურად ეარა იმ გზებით, და რა თქმა უნდა, ეს
იყო ეკლიანი გზა. რევოლიუციონერად გახდომა—არ არის
დამნაშაული, იგი ღვაწლია, ხოლო მან, ვინც ამ გზას დაად-
გება, თავიდანვე უნდა იცოდეს რაც ელის. ეხლა ზაქარია ჭი-
ჭინაძეს ჩვენ პატივს ვცემთ—მაგრამ პირველად აღბად იგი ყვე-
ლას აღფშოთებამდე აღიზიანებდა, უკარგავდა მშვიდობიან ძი-
ლს. ზაქარია ჭიჭინაძის ღვაწლი იმაში გამოიხატება, რომ მან
თავიდანვე არჩეულ გზას არ გადაუხვია, რადგან ჰქონდა ენე-
რგია და დარწმუნება თავის მოწოდებაში. ან და, შეიძლება ზაქა-
რია ჭიჭინაძეს არ შეეძლო ყოფილიყო სხვანაირი: ხედავდა მას,
რასაც სხვები ვერ ამჩნევდენ და გვაძლევდა მას, რაც მო-
გვცა, და ამნაირად გასაოცარიც არაა, რომ საზოგადოება იმ
თავით არ უჯეროდა მას. საზოგადოება, თავისი არსებით
მეტათ რბილი და ცვალებადია: აიღეთ არჩევნები. სიმპატიები
და ანტიპატიები აქ მუდამდებიან, ალაჰმა უწყის, რა საზო-
მით და ან რისი მიხედვით. საზოგადოება ანგარიშს არ აძლევს
თავის თავს-რატომ აღმერთებს დღეს მას, ვინც გუშინ ეჯავრე-
ბოდა? ასეთი იყო ზაქარია ჭიჭინაძის ბედიც. იგი უბ-
რალოდ ცხოვრობდა. საქმე ისაა, რომ მას შეეძლო რიგიანად
ეწარმოებია საქმეები, შემოსავალი გასავალთან შეეფარდებია.
ყოველთვის სტუმართ მოყვარე და კეთილშობილთ ქართველის
სახლის კარები ღია იყო ყველასათვის. სუფრასაც ისე შლიდა
როგორც შეეძლო, ამასთან ერთად—რატომ არ უნდა ითქვას
ეს—იგი უფრო პოეტი და მეოცნებე იყო, ვინემ ადამიანი ცო-
ტათ თუ ბევრათ პრაქტიკული. ნუ ვინანებთ ჩვენ ამას; ზაქარია
ჭიჭინაძეს ეს გარემოება აძლევდა დღით და ღამით შრომის
სიხარულს: იყო ხანდახან დადლილობა, რომელიც მუდამ თან
სდევს დიდსა და განუწყვეტელ შრომას, მაგრამ არასდროს არ
ყოფილა უიმედობა. არა მარტო თვითონ ასაზრდოვებდა თავის-

თავს იმედით, არამედ ხედავდა რომ ამ იმედს იზიარებდა წოდებები, რომლებიც თანდათან ფართოვდებოდნენ. ამაში კრფელა იგი ნებისყოფასა და ნუგეშს. საზოგადოებრივი გაღვიძება ხდებოდა ნელა, მაგრამ ძალნათლად, უკომპრომისოდ. მას ღღეს შეუძლია დარწმუნდეს სავესებით გამარჯვებაში. ასეთია შრომა, როგორსაც ზაქარია ჭიჭინაძე ეწეოდა: დინჯი, დაფიქრებული, აუჩქარებელი. თორემ არის ასეთი შემთხვევებიც: იწყებენ ბრწყინვალედ. მათ თავიდანვე აქებენ, აღიღებენ, ისინი იშენებენ სასახლებს, რთავენ ათასფერად, ბრწყინვალედ. მაგრამ გადის რამდენიმე წელი და ქება-დიდებას ზაშხალები ჰკარებენ. მსხვერპლი უეცარი ცვლილებისა იტანჯება იმ გულგრილობისაგან, რომელსაც მისდამი იჩენენ, ამ გულგრილობას მალე სრულიად დავიწყება მოყვება. იგი იბრძვის, წვალობს, ბოროტდება, მაგრამ უფრო და უფრო ეშვება დაბლა. და ბოლოს თავისთავის რწმენაც აღარ რჩება მას. და აი, მოდის დავალიანება, შემდეგ სიშინელი სიღარიბე. მაგრამ ეს არაა სიღარიბე იმ ადამიანის, რომელიც ყოველთვის ღარიბი იყო: ესაა გაკოტრებული აზნაურის სიღარიბე, რომელსაც ახსოვს უკეთესი დღეები: სიღარიბე—სავსე სინანულით, თავისი თავისადმი საყვედურებით, მოუცილებელი და შურიანი მოგონებებით... განა ცოტაა ამისი მაგალითები საქართველოში? ყველაზე უფრო ძნელია ამნაირი სიღარიბის ღირსეულად ატანა, და ვინ იცის სადამდე გაგრძელება ეს აგონია განწირულებისა და უიმედობის. ზაქარია ჭიჭინაძე ბედნიერია — რომ ასცდა ამნაირ გზას.

უპირველესი დამახასიათებელი თვისება ზაქარია ჭიჭინაძისა არის მძლავრი, ღონიერი მშრომელის ტემპერამენტი, რომელიც მბრძანებლობს მასში როგორც ინსტიქტი, აუცილებელი თვისება მისი ბუნებისა. იგი არ დაბადებულა ევროპის დიდ ქალაქში სადაც ბავშვობიდანვე თვალწინ აქვთ ხელოვნების ნაწარმოებნი, სადაც ყველაფერი შეერთებულია, რათა გააღვიძოს და გააძლიეროს სულ მცირედი არტისტი-

ული მიდრეკილებანი. იგი არ დაბადებულა ერთ იმ ოჯახთაგანში, სადაც ხელოვნება ან მეცნიერება შეადგენს მშობლების პროფესიას, სადაც დიდიდან საღამომდე საუბარია მშვენიერებაზე, სადაც გულდასმით ადევნებენ თვალყურს ბავშვის ხასიათს, აქვებენ მეცნიერებისაკენ, მუსიკისაკენ, მხატვრობისაკენ, სადაც ოცნებობენ ბავშვის სახელის ვანთქმაზე. ის დაიბადა ტფილისის განაპირა უბანში მთაწმინდაზე. მისი მშობლები იყვენ გლეხები, ნამდვილი გლეხები. მისი წინაპრები საკუთარი ხელით ამუშავებდნენ მიწას. მამა მისი სრულიადაც არ ცდილობდა რომ მისი შვილი საზოგადო მოღვაწე გამოსულიყო, არ ცდილობდა ამას არაფერს, ვინც კი გარს ერტყა. ერთად ერთმა საქართველოს მაღლიანმა ბუნებამ შეუგნებლად და ინსტიქტიურად მიიყვანა იგი ამ გზამდე. ახალგაზღობისას მას არავითარი საყურადღებო გავლენა არ განუცდილა. არავითარი რწმენა არ მიუღია, არავითარი აღზრდა; იგი ყველაფერს იღებდა პირველყოფილი სახით და დიდხანს იყო ქვის პერიოდის ადამიანის თანაბარ პირობებში რომელიც სპილოს ძვლის ნატეხზე ხაზავდა მამონტის სილუეტს. 14—18 წლამდე იგი ასრულებდა სახლში იმავე მოვალეობას რასაც ოჯახის სხვა წევრები. მთელი რიგი მისი წინაპრებისა თხრიდნენ მიწას, ხნავდნენ, თესავდნენ, ფარცხავდნენ, თიბავდნენ თივას, ლეწავდნენ კალოს. ხოლო უკანასკნელ ხანებში ზამთრობით ტოვებდნენ სოფლებს და ქალაქებისაკენ მიეშურებოდნენ ფულისა და ქონების შესაძენად. ზაქარიას მამამ ამნაირად დასტოვა ნაქერალა და ჩამოვიდა ტფილისში, სადაც ლომივით ეკვეთა შავ სამუშაოს. შეიძინა აქ სახლები და სამუდამოდ დაფუძნდა ქალაქში.

ენერგიული ტემპერამენტი დიდი ღირსებაა, მაგრამ ამასთანავე დიდი უხერხულობაც: აზრდა ყოველთვის ომობს ენერგიული თვისების მოწაფესთან, — მოწაფე, რომელსაც არ აქვს საკუთარი სახე, უფრო მიმწლომი და მიმღებია მასწავლებლის გაკვეთილების, სიტყვის უთქმელად იტანს კრიტიკას,

ყურს უგდებს რჩევა-დარიგებებს და იღებს შესაფერ საჩუქრებს, იღებს იმ ღირსებებს, რომლებიც წინად არ იყო მასში. წინააღმდეგ, არის მოწაფე, რომელიც თავისი პირადი შეხედულებით თვითონ აზროვნებს და არაფერი არ სურს მიიღოს ავტორიტეტებისგან. ძალიანაც რომ სურდეს, მას ეს არ შეუძლია. და აი ზაქარია მთაწმინდიდან დაეშვა დაბლა და ითავსებდა რა თავის-თავში სიკვრპეს გლეხისას და ახალგაზრდისას, სრულიად თავის ნებას მიჰყვა ამაყად.

ყველაზე უფრო ტფილისში მას აოცებდა, თვითონ ტფილისი. ყველაფერი აშინებდა მას აქ: საზოგადო ზნეობა, ზასიათი, დროსტარება. იგი სწუხდა აქ ლარიებზე და საწყობებზე, უფრო უბედურებზე, ვინემ სოფლად. მას აშფოთებდა ზაღის გულცივობა, საქართველოს დედა-ქალაქი მას ეჩვენებოდა ზნეობრივ უდაბნოდ; მას ჰქონდა მტკიცე ზასიათი და ყველაფერს სერიოზულად იღებდა: აზრებსაც და გრძობებსაც. მას აღონებდა გამოთქმათა თავისუფლება, აზრთა სიმსუბუქე, საყოველთაო სკეპტიკური განწყობილება ყველაფრისადმი. იგი ბოლომდე დარჩა გაუსწორებელ რაჭველ გლეხად, რომელსაც ვერასგზით ვერ გარდაქმნი ქარაფშუტა ქალაქელად, მისთვის უცხოა მისი ელევანტური წრეების სახე: იქ ნაქერალას იქით მძიმე შრომას ეწეოდენ მისი თანამოძმე გლეხები, და მათთან უფრო ნათესავური სულით დაკავშირებული, იგი მეტი თანაგრძნობით უყუარებდა მხოლოდ ტფილისის მუშებს, რომელთა შორის ცხოვრობდა და რომელთა ჭირსა და ლხინს იზიარებდა. დღი თანაბრად განიცდიდა როგორც მწუხარებას სახნავ-სათესი მიწისას, ისე არა ნაკლებად მჭერმეტყველ მწუხარებას ქალაქის ქვაფენილებისას. ვეროპის ქალაქებში ხდებოდა რევოლიუციები და ტფილისში ეს აღელვებდა ზაქარია ჭიჭინაძეს! მისი აზრით მუშა-რევოლიუციონერია. გლეხიანაკლებად რევოლიუციონერი. ახალგაზრდობისას რევოლიუცია უღგებოდა მის ტემპერამენტს. საქართველოში ესეც მეტად ხშირი მოვლენა. კრიტიკა, ირონია. ვერაფერმა ვერ მოაშორა

ზაქარია მისმიერ არჩეულ გზას. მას არავისთან არავითარი საქმე არ აქვს. იგი არავითარ დათმობაზე არ მიდის. მან გადაიარა თავისი რუბიკონი, დასწვა თავისი ხომალდები. თვისება რაჭველი გლეხის ბუნებისა სერიოზულობა, სიღინჯე და ხასიათის სიმკაცრე უფრო მოძრავი ხდება ქალაქებში: მაგრამ მას აქ ყველაფერი აოცებს: ღრმად კი სრულიად არ სწვდება გულს: ხანდახან თუ განიცდის მძიმე და შეფოთიან მხიარულებას, მაინც არ იცის მან მხიარულება სიტყვის მთელი მნიშვნელობით. მისი ცხოვრება შრომის მოყვარე და მძიმეა. მძიმე კურტნის ქვეშ იგი ფიქრობს რომ ცხოვრება ხუმრობა არაა. მისთვის მთელი საფუძველი არსებობისა არის ანგარიში, ეკონომია არა თუ სიმწრით ნაშოვნე ფულების, არამედ დროისაც. ასეთ მკაცრ შენედიულებას ცხოვრებაზე აძლეებს მას არა მარტო ხელმოკლეობა, არამედ ის ბუნებაც, საიდანაც იგი წამოვიდა. იქ თოვლი გვიან დნება. მაღალი მთები ინახვენ დინჯად შრისხანე და მოუსვენარ საიდუმლოებას: სასტიკი ქარი აყრის ნამქერებს კლდეებს, სკდება მეწყერი, რომელსაც მიაქვს სადღაცა ქაოსში მთელი სოფლები. აქ იზრდება უღრვეკი სული, რომელიც ყოველთვის სუფევს მის სიღრმეში. ისაა უმაღლესი საფეხური სიმპატიის, ქეშმარიტი და მშვენიერი გამოთქმა სიყვარულისა მოყვარისადმი, საუკეთესო თანაშემწე სამართლიანობისა ამ ქვეყანაზე. დააკვირდით ზაქ. ჭიჭინაძის პორტრეტს: იგი თანაბრადაა პოეტი და მოაზროვნე. იგი არ აძლევდა ნებას ოცნებების ბძინებებს მასზე ებატონებიათ. ნათელი გამომეტყველება მისი სახისა სავსეა დაფარული ძლიერებით. ერთი პორტრეტი საუკეთესოდ გადმოგვცემს ამ მთვლენიარე ძალისა და თავისთავში დარწმუნების გამომეტყველებას. რაც უფრო მეტს აკვირდებით და სწავლობთ წერილებსაც, ნათელი ხდება მისი დადინჯებული, მაგარი და სრული გონება. რასსა, რომელსაც ზაქარია ეკუთვნის, ყოველთვის განირჩეოდა მრთელი გონებით. იგი არ ბრწყინავს აზრთა გაუგებარი სიღრმავით, მშვენიერებით და გრა-

ციით, მოსწრებული სიტყვით და სხვა ასეთებით, მაგრამ ეს არც სჭირდება მას; უმთავრესი მისი სურვილია საქმიანი აზროვნება, რომ თავი აბუჩად არავის ააგდებინოს. ზაქარია ჭიჭინაძემ უფრო გააღრმავა ეს თვისება, მისცა მეტი კულტურა, და მოუმატა ბუნებრივ ნიქს ყოველივე, რასაც აძლევს თანდათან განათლება და ცოდნა თანდაყოლილ ნიქს. ძალიან დიდი დრო მოანდომა ზაქარია ჭიჭინაძემ კითხვას წიგნებისას. მთელი თავისი სიცოცხლის დღეებს ანდომებს ამას.

ზაქარია ჭიჭინაძე დაიბადა 1854 წელს თებერვლის 8 ტფილისში. ზაქარიას მამა ახალგაზრდობის დროსვე ჩამოვიდა ტფილისში ხოტევიდან, და არასდროს შემდეგ საშობლო სოფლისკენ აღარ გამგზავრებულა. ტფილისშივე შეერთო ცოლად აფგილობრივი მოქალაქის მუსიკაშვილის ასული, უფაქიზესი ზნეობის ადამიანი. შეიძინა ტფილისში სახლები და სიცოცხლის დღეები ტფილისშივე დალია. მას ჰყავდა 15 ქალ-ვაჟი; მეთხუთმეტე, ყველაზე უმცროსი ოჯახში იყო ზაქარია, ცოცხალი მაგრამ უტეხი ნების ბავშვი. ზაქარიას პირველი მოგონებები მჭიდროთაა დაკავშირებული ამ მრავალრიცხოვან ოჯახის პირველ შთაბეჭდილებებთან. არასდროს არ წაიშლებიან ეს შთაბეჭდილებანი მშობლიური სახლისა. მამა მტკიცე ნების კაცი, მშრომელი ადამიანი. დედაც გამრჯელი, ძველი კარბადინების მცოდნე მკურნალი ქალი, ისეთი, როგორითაც დღესაც მოფენილია საქართველოს დაბა ქალაქები. 8 წლიდან ბავშვს ახსოვს თვისი თავი: ახსოვს ბატონყმობის გადაფარდნის პირველი დღეები (1864 წ.) ახსოვს შკოლა მთაწმინდაზე, სადაც იგი წიაბარეს და სადაც წერაკითხვას სწავლობდა ტატო წულიკიძესთან, შემდეგ თავზე ხელაღებულ ყაჩაღთან ერთად. ისინი ბავშობისას დიდი ამხანაგები იყვნენ. მაგრამ ამხანაგობა მალე ჩაიშალა: ერთხელ სრულად უბრალო რამეზე ჩხუბი ასტეხეს. შკოლის უფროსი მიემხრო ტატოს, რადგან მისი მშობლები გაცილებით უფრო მდიდრები იყვნენ, ვინემ ზაქარიასი. ზაქარია შკოლიდან დაითხოვეს. იგი მშობლებმა გადაიყვანეს ირაკლის სახელობის შკოლაში. სადაც მასწავლებლად იყო პეტრე უმიკაშვილი. აქ ზაქარია ჭიჭინაძის საყვარელი საგნებია-

ისტორია და გეოგრაფია. საშინლად ეჯავრება არითმეტიკა და ეს საგანი ხდება მიზეზი მისი კიდევ შკოლიდან დათხოვისა. მოუსვენარი, მოურიდებელი, დაუმორჩილებელი ბავშვი შიტოვებულ იქნა თავისთავის ანაბარად. როგორც მშობლების ისე სხვა და სხვა დეიდებისა და მამიდების რჩევა-დარიგება ვერაფერსა სჭირს. მისი ასპარეზია ქუჩა, ბაზარი. მხოლოდ საღამოებით მიდის სახლში, ხმამაღლა კითხულობს სახარებას, ვეფხისტყაოსანს, პერგამენტებზე ნაწერ წიგნებს. ამის შემდეგ იგი ქაშუფთის შკოლაში მიჰყავთ, მაგრამ აქაც თავს ანებებს სწავლას. შეჰყავთ საკვირაო სამიჯნო შკოლაში, სადაც რამდენიმე თვე რჩება. 13 წლისა, იგი სრულიად ანებებს თავს სასწავლებლებს. ხან შეგირდათ დგება რომელიმე ხუროსთან, ხან თამბაქოს ქარხანაში მუშაობს, ხან სასტუმროებში დგება მოსამსახურედ. ასეთი ადგილიდან ადგილზე ხეტიალის დროს, შეუყვარდება ქართული წიგნი. შტაბის ქუჩაზე ერთხელ მიდის ექვსი ქართველი კაცი: აკაკი წერეთელი, სერგეი მესხი, ნიკო ნიკოლაძე, გიორგი წერეთელი და კირილე ლორთქიფანიძე. ერთი სასტუმროს წინ ისინი ამჩნევენ 15 წლის ახალგაზრდას, რომელსაც ხელში გახვთი „დროება“ უჭირავს და გულმოდგინებით კითხულობს. სერგეი მესხს აოცებს ეს სასიხარულო აღმოჩენა: გახვთი „დროების“ ახალი მკითხველი; იგი დიდხანს, ესაუბრება ახალგაზრდა ზაქარია ჭიჭინაძეს, რომლის დროსაც შეიტყობს რომ ეს ახალგაზრდა დღისა და ღამის განმავლობაში წიგნის კითხვაშია გართული, რომ მას „დროებაც“ აქვს გამოწერილი; სერგეი მესხი იახლოვებს ამ გასაოცარ ახალგაზრდას. შემდეგში ზაქარია ჭიჭინაძე კიდევ უფრო ღრმად მარხავს გულში ამ სიყვარულს წიგნისადმი, ხდება ერთნაირი ფანატიკოსი წიგნისა. იქ, სადაც ვერ გრძნობდა წიგნს იგი ავად ხდებოდა აუტანელი მოწყენისაგან, იყინებოდა სულიერი სიცივისაგან. ავადმყოფურად თხიზელ სმენას უნახესი მუსიკად ეჩვენება წიგნების ფურცლების

შლა. როდესაც მის ახლო იყო ვინმე, რომელიც აღმოჩნდებოდა გულგრილია წიგნისადმი, ბავშვი განიცდიდა შიშვე, არაადამიანურ წამებას. როდესაც მას უშლიდენ კითხვას, იგი გულწრფელად ნატრობდა სიკვდილს. ამნაირ დროს ნაკლებად თუ ვინმე გაიგებდა მას. წიგნს მიყავს იგი გონების სიამაყედღე. მან იცის რომ მასში ყველაფერი გამთბარია წიგნით. ამ მუდმივმა წყურვილმა წიგნისამ, მუდმივმა შეუძლებლობამ წიგნის გარეშე ცხოვრებისამ აღზარდეს იგი პროტესტანტად. იგი ყოველწამს განიცდიდა ერთნაირ მარტოობას. ქვეყანას ყოველთვის გრძნობდა ისეთად, რომელთაც შერიგება არ შეიძლება. ზაქარია ჭიჭინაზე შემდეგ ერთ წიგნთსაცავში იწყებს სამსახურს, ერთად ერთი მიზანია: რაც შეიძლება ბევრ წიგნებთან იყოს ახლოს. მაინც მისი მოხეტიალე ბუნება დიდხანს ვერ იცდის აქ: იგი მიყვება კახეთში ერთს ტყის მცველს, ვუჩინოვს, თან მიაქვს დიდძალი წიგნები. კახეთი მასზე დიდ შთაბეჭდილება ახდენს. იგი აქ 6-7 თვის განმავლობაში რჩება. დაბრუნებისას იგი სამსახურში დგება საცენზურო კომიტეტში: აქ მას კიდევ წიგნებთან აქვს საქმე—მრავალ აკრძალულ წიგნებთან.

ზაქარია ჭიჭინაძემ მწერლობა დაიწყო 1872 წელს; იგი სწერდა გაზეთ „დროებაში“; (წიგნების გამოცემა დაიწყო 1875 წელს) „დროება“-ში პირველად ათავსებდა პატარა წერილებს. მისი ფსევდონიმი იყო მთაწმინდელი, რადგან მთაწმინდაში ბინადრობდა.

სერგეი მესხმა, ქართული ჟურნალისტიკის ერთმა მამათ-მთაფართავანმა, როგორც ვთქვით, პირველმა იგრძნო ზაქარია ჭიჭინაძის არაჩვეულებრივი მომავალი. იგი ყოველნაირათ აქეზებდა და ახალისებდა მას. შექთხვევების დროს იყო მისი ერთგული დამცველი. სწორედ ამიტომ ზაქარია ჭიჭინაძე თავის მასწავლებელს უწოდებს სერგეი მესხს. „ჩემის თვალების გახელის დროს, სწერს ზაქარია ჭიჭინაძე—მე ვიყავი ძლიერ დაღონებული და გულიც დარდით მქონდა სავსე, რომ ქართველებს ქართული წიგნი სულ არ გვქონდა. ვიყავით დატუქსულები. ქართული ენა იღვენებოდა. წიგნების გამრავლება და გამოცემა—ლა მიმაჩნდა ჩვენი ეროვნების აღდგენის მალამოდ და ამიტომ დღე და ღამ მარტო იმ იმედით ვსულდგმულობდი“. ჩვენ ვიცით, ახალგაზრდობიდანვე ის დიდი მოყვარული იყო ქართული წიგნების კითხვის. მას განსაკუთრებით უყვარდა ძველი წიგნების კითხვა. ჩაუვარდებოდა ხელში რომელიმე ხელნაწერი—in folio 45 X 32,5 სანტიმეტრიანი წიგნი, დაწერილი მშვენიერ ალექსანდრიულ ქაღალდზე, რგვალი, ღამაში მხედრულით, ყველა სათაურები და პირველი ორი სიტყვა ნაწერია კინოვარით; მაგარი ფიცრის ყდა, შავი ტყავი ოქროს წარწერებით. პაგინაცია ნაჩვენებია თვითეულ ფურცელზე და რვეულზე მხედრული ანბანით. რვეული 30-ია, ფურცელი 225 ან მეტი, ათვლიერებთ ქაღალდის ფილიგრანს, იცით რომ

წიგნი გადაწერილია გივი თუმეშვილის მიერ მეფე არჩილის ბრძანებით საღმე მოსკოვში ან სხვაგან. აქა-იქ შეხვედებით ტაეპებს ამის მსგავსს: „საღვთო წიგნი ბევრი წახდა, უყლოთა და უბუდობით. საშიროს ინახვედეთ სტავრის ბუდიო“ და სხვა. ხელნაწერების კითხვა, თორემ ზაქარიას ბევრს არას შევლოდა მაშინდელი დაბეჭდილი წიგნები. იყო ერთად-ერთი „ცისკარი“ და ეს ეურნალი მას საკითხავად არ ყოფნიდა, იგი აგროვებდა ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნებს, რაც მაშინ კვირაობით გამოქონდათ შუა ბაზარში გასასყიდათ. 1875 წლიდან მოყოლებული 1878 წლამდე მან შეკრიბა 500 მეტი ხელნაწერი, აგრეთვე რამდენიმე პერგამენტზე ნაწერი წიგნებიც. ეს პერგამენტები ძველებურად დახვეული იყო ჯოხზე და ინახებოდა ტყავის ბუდეში. ჩვენი წინაპრები უხვად სარგებლობდენ პერგამენტებით, სანამდე საქართველომდისაც არ მოაღწია—თანამედროვე ქალაქმა. რამდენი საუკეთესო კალიგრაფები და მინიატურისტები ცხოვრობდენ ჩვენს სასახლეებში, და ამზადებდენ წიგნებს. სადაა ეხლა ეს უძვირფასესი განძი? ბევრი მათგანი მისცეს ცეცხლს, უფრო ბევრი გაანადგურა მათმა უღმობელმა მტერმა და ძლიერ ცოტა გადარჩა ჩვენი მომავალი ბიბლიოფილევებისათვის. როდესაც ზაქარია ქიქინაძე კრებდა ამ წიგნებს, გაზეთ „დროებაში“ აცხადებდა მათი აღმოჩენის ამბავს.

კარგი იქნებოდა ყველა ხელნაწერების დაბეჭდვა და წიგნებად გამოცემა—თუმცა ნაკლები იმედი იყო მათი გავრცელების, რადგან არსად მაშინ ქართული წიგნის მაღაზია არ მოიპოვებოდა. იმ სამს წიგნის მაღაზიაში, რომელიც მაშინ ტფილისში არსებობდა, უმეტესად რუსული და სომხური წიგნები იყიდებოდა. მთავარ-მართველის სტამბის რამდენიმე მუშამ ვახსნა წიგნის მაღაზია, მაგრამ მალე დაიხურა იმის გამო რომ იქ ხშირად დაიარებოდენ სემინარიელები, რომელთაც ექვის თვალით უყურებდენ მაშინდელი „წესრიგის“ დამცველები. ზაქარია ქიქინაძემ ვახსნა წიგნის მაღაზია ქაშუეთის.

ეკლესიის შენობაში; მის მიზანს შეადგენდა წიგნების ფართოდ გავრცელება. კვირა დღეობით იგი წიგნებით სავსე მაგიდას შუა-ბაზარში გადაიტანს ხოლმე. ირგვლივ ხმაურობაა, მაგრამ არაჩვეულებრივი მოძრაობა იმ მაგიდასთან, რომელზედაც გაფენილია ქართული წიგნები, ხალხი აუარებელი ეხვევა გარს.

ზაქარია ჭიჭინაძემ შეიძინა დიდძალი რუსული წიგნებიცა და ჟურნალ-გაზეთები. „სოვრემენნიკი“, მაგალითად, მეტად ძნელი საშოვარი იყო იმ დროს. ოდესმე პუშკინისა და პლეტნევის მიერ დაარსებული ჟურნალი, შემდეგში პანაევის და პოეტის ნეკრასოვის ხელში ყოველთვის ახერხებდა გარს შემოეკრიბა საუკეთესო ლიტერატურული ძალები. ეს ჟურნალი გადაიქცა რუსული ჟურნალისტიკის პირველ ორგანოდ, ხშირად იღებდა მთავრობისაგან გაფრთხილებას, ხშირდაც ხურავდნენ მას. ქართველ ახალგაზრდობას მეტად აინტერესებდა ეს ჟურნალი და მისი შოვნა შეიძლებოდა მხოლოდ ზაქარია ჭიჭინაძესთან, რომელიც თვითონაც თავიდანვე დაინტერესებული იყო უახლოესი დროის საკითხებით. წინაღ ზაქარია ჭიჭინაძე სამკითხველოში მსახურობის დროს ხარბად ეწაფებოდა სოციალური შინაარსის წიგნებს. ეს წიგნთსაცავი იყო ერთად-ერთი მდიდარი მთელ ტფილისში. მის ერთ ოთახშიც ცხოვრობდა ნიკო ნიკოლაძე, იქვე თავს იყრიდა მთელი ტფილისის ინტელიგენცია. ზაქარია ჭიჭინაძე გრძნობდა რაღაც ახალს, სულ სხვანაირი ქარის ქროლას. შემდეგ როდესაც კავკასიის საცენზურო კომიტეტში მსახურებდა, მან შეამჩნია რომ ერთ ოთახში შეკრებილი ჰქონდათ ყველა ის წიგნები, რომელთაც ცენზურა იჭერდა 1850 წლიდან მოყოლებული: მთელი ოთახი სავსე იყო რუსეთისა და უცხოეთის აკრძალული წიგნებით. ყველა ეს წიგნები ზაქარია ჭიჭინაძის ხელში იყო და ბევრს თავისთვისაც შეიძენდა ხოლმე. ამგვარად მის შკოლად უნდა ჩაითვალოს მდიდარი წიგნთსაცავი და საცენზურო კომიტეტი. ზაქარიამ კარგად გაიცნო რუსეთის მე-60

წლების მწერლები, მათი წიგნები გაუყრელი მეგობრები იყვნენ მისი. გერცენის „კოლოკალი“ც მის ხელთ იყო. რევოლიუციონერი გერცენი, რომელიც 1848 წელს მონაწილეობას იღებდა პარიზის რევოლიურციაში, რომელიც მეგობარი იყო გარიბალდის, პრუდონთან ერთად სცემდა Ami du peuple ს, საზღვარგარეთიდან რუსეთში გზავნიდა იმ დაუფიქსარ ფურცლებს, რომელსაც „კოლოკალი“ ეწოდებოდა. ლონდონში მან საგანგებოდ დააარსა სტამბა რუსეთში აკრძალული წიგნების საბეჭდად. შემდეგ ჟურნალში გამოდიოდა უკანასკნელი ფურცლები „კოლოკალისა“ და აი ამ აკრძალულ წაგნებს და გაზეთებს ფარულად ინახავდა ზაქარია ჭიჭინაძე. რევოლიუციონერი გაზეთი კიმავე გერცენის „პოდ. სუდ.“ მისივე ჟურნალდ „პოლიარნაია ზვეზდა“. ბერლინის რუსული გაზეთის „ვპერიოდის“ მთელი კოლექციები 1875 და 76 წლების, გაზეთი „ნაროდნაია ვოლია“ „ზემლია ი ვოლია“ ყოველივე ამას ნახავდით მის სახლში მთაწმინდაზე, რომელსაც ყოველ დღე აწყდებოდა ტფილისის სემინარიის შეგირდები, მიჰქონდათ წიგნები ან მთელ ლამეებს ათენებდენ იქავე, მთაწმინდაზე. ზაქარია ჭიჭინაძის სიხარულს საზღვარი არ ჰქონდა როდესაც ხედავდა აზ ეგზალტაციით სავსე, წიგნების წყურვილით გაგიჟებულ ახალგაზრდობას. ახალგაზრდობა ეწაფებოდა იმ დროს იმ წიგნებს, რომელთაც ვერსად სხვაგან ვერ იშოვიდა. აქ იყო პისარევი, რომელიც ლიტერატურაში პირველ რიგში აყენებდა პუბლიცისტურ ელემენტს და რუსეთის პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცხოვრების უარყოფითი მხარეების კრიტიკას; პისარევი უარყოფდა დავისთავად მნიშვნელობას მხატვრული ლიტერატურისას, ქადაგებდა ქეშმარიტ რეალიზმს და უტილიტარულ მორალს. მისი წერილები „ესტეტიკის დარღვევა“, „ბაზაოვი“ „პუშკინი“ დიდ გამოძახილს პოულობდა მაშინ. და მისი გავლენა რუსეთის სამოციან და სამოცდაათიან წლებში მეტად ნათელი იყო. აქვე იყო ბელინსკი, რომელიც პირველ ხანებში ამბობდა, რომ

რუსეთის ლიტერატურა არ არსებობს, რომ ახალმა თაობამ უნდა შექმნას ნამდვილი ლიტერატურა. მასწავლებელი და ხელმძღვანელი რუსების ორმოციანი წლების მწერლების, იგი საქართველოშიც იმავე „შფოთიანი ბესარიონის“ სახელით იყო ცნობილი *) მისი ძიებინი და უმაღლესი გაგება ლიტერატურის როლისა ურყევი კანონი იყო ქართველი ახალგაზრდობისათვისაც. ჩეროშევსკისაც უდიდესი გავლენა ჰქონდა ახალგაზრდობაზე განსაკუთრებით მის პოლიტიკურ მსოფლმხედველობას. ახალგაზრდობა ამნაირადვე ეწაფებოდა ცნობილი დობროლიუბოვის ნაწერებს, რომელიც ისეთივე ლიტერატურული მეთოდით ხელმძღვანელობდა; და კრიტიკულ წერილებში იძლეოდა აგრეთვე ბრწყინვალე ანალიზს რუსეთის საზოგადოებრივი ცხოვრების მოუწყობლობისა და ჩამორჩენის შესახებ: იყო მიხაილოვსკი, რომელიც ორი ათეული წლის განმავლობაში კრიტიკის უპირველეს წარმომადგენლად ითვლებოდა. ყველა ამ ახალი იდეების გადმოტანას საქართველოში სხვებთან ერთად ხელი შეუწყო ზაქარია ჭიჭინაძემ. ამნაირივე მიმართულებით ხასიათდება მისი წიგნები, რომელიც მან გამოსცა 1867 წელს, ზაქარია ჭიჭინაძე მაშინ სოციალისტი იყო, და ამას უქადაგებდა ახალგაზრდობას, ასეთი შინაარსის წიგნებს ავრცელებდა მათში. მისი უმთავრესი ღმერთი იყო პრუდონი, რომელშიაც საფრანგეთის სოციალისტურმა მოძრაობამ 30-40—ან წლებში იპოვა ყველაზე უფრო გამბედავი მოაზროვნე; ამ უდიდესი სამართლიანობის მქადაგებელ და უფრო დიდიეკონომისტის დროშის ქვეშ მი-

*) იყო გამონაკლისიც ჩვენ ხელთა გვაქვს ჟურნალის „ციცკარის“ 1863 წლ. კომპლექტი. აქ საინტერესოა ადგილი მისი რედაქტორის წერილიდან: „ბელინსკის მიბაძვა და ბელინსკობა ჩვენში არ გამოდგება, თუმცა ბელინსკი საფუძვლიანი და უპირველესი კრიტიკოსი იყო რუსეთში, მაგრამ როგორც ზაფრიანი კაცი ყოველთვის ილანძღებოდა და ამ მიზეზით მისი მიბაძვა არ არის მოსაწონი, და თვით რუსეთში ვიღა ჰყავს ეხლა ბელინსკის მიმბაძვი?“

დიოდა ქართულ ლიტერატურაში მაშინ ზაქარია ჭიჭინაძე. მისი დანაწიენი სიამაყეები იყვენ: დეონ-სტიუარტ-მილლი, ჰერბერ სპენსერი, ჩარლზ დარვინი, ბოკლი, რომელსაც სურდა შეექმნა ისტორია ამ სიტყვის სრული მნიშვნელობით; ლუი ბლანი, დიდი პოლიტიკური მოღვაწე და ისტორიკოსი, ფიქტორ ჰიუგო, კონტი. მხოლოდ ზაქარია ჭიჭინაძეს მოეპოვებოდა ბებელის ნაწერები, ლასალის 1 და 2 ტომი, მარკსის „კაპიტალი“, ტოკვილის „ამერიკის დემოკრატია“, დრეპერის ისტორიები; ზაქარიას წიგნთსაცავში წიგნების რიცხვი იყო ძალიან დიდი. ყველა ეს წიგნები წასაკითხათ მიჰქონდათ მისგან ტფილისის სემინარიის შეგირდებს. კანიკულების დროსაც წაიღებდენ წიგნებს. სოფლებში და მერე შემოდგომაზე ჩამოჰქონდათ. შემოდგომისას, ვიდრე თავიანთ ბინებზე მოეწყობოდენ, ისინი ყველა ერთად ცხოვრობდენ ზაქარია ჭიჭინაძის სახლში, რჩებოდენ აქ თვეობით და ყოველი გაჭირვების დროსაც სემინარიელებისათვის ეს სახლი იყო სტუმართმოყვარე და თავშესაფარი. ზაქარია ჭიჭინაძე ახალგაზრდობაში გატაცებით ავრცელებდა ევროპიდან გადმოღებულ იდეებს. ამასთანავე უნდა ითქვას: ერთი წამითაც არ დავიწყებია მას საქართველო, იყო ყოველთვის უაღრესად დიდი პატიოტი და მგლოვიარე: რად არისო საქართველო ასე დაცემული?! სწორედ იმ ხანებში ბექდავდა იგი ქართულ სახალხო ლექსებს, სახალხო წიგნებს და ცდილობდა მათ გავრცელებას ხალხში. ბევრი მტერი გაიჩინა მაშინ ზაქარიამ. მაგრამ ახალგაზრდობაში არ შენელებულა მისადმი სიყვარული: თვით ზაქარიას სახლი გადაიქცა რევოლიუციონერების ბინად. ასობით და ორასობით ჩამოითვლება პირები, რომლებიც ამ სახლში თავს იფარავდენ. ესენი იყვნენ მთავრობისაგან დევნილი სოციალისტები და ისეთი მებრძოლები, როგორც ვარლამ ჩერქეზიშვილია და სხვა ჩვენი ცნობილი მოღვაწენი.

მაგრამ ზაქარია კიკინაძეს თვალწინ აღდა ჩვენი ქვეყნის მწუხარე მდგომარეობა. ნახევარი საქართველო ეჭირა ოსმალეთს, მცხოვრებლები გამაჰმანდიადნენ, და მშობლიური ენა დავიწყებას მიეცა. კონსტანტინოპოლიდან გადმოგზავნილი მოღლები ავრცელებდნენ ისლამის სარწმუნოებას ბათუმის ქართველთა შორის, აქარაში და ქობულეთში. 1587 წლიდან ახალციხე, სატახტო ქალაქი სამცხე-საათაბაგოსი, დამორჩილდა ოსმალეთს. ოსმალნი გამუდმებით ესხმოდნენ საქართველოს განაპირა კუთხეებს, სამცხე-საათაბაგოს, შავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირს, გურიას, სამეგრელოს და აფხაზეთს. შინაც საქართველოში მოხდა დიდი უბედურება: მეფე ალექსანდრემ დაანაწილა საქართველო. დაიწყო განუწყვეტელი ქიშპობა და ჯიბრი, როგორც მეფეებს ისე ერისთავებს შორის. სამცხე-საათაბაგო კი ამ დროს მუდმივი ბრძოლის ასპარეზად იყო გადაქცეული: აქ სპარსელებს სურდათ ოსმალეთის გავლენის მოსპობა. მთელი ეს ხანა დაუსრულებტრავედია არის საქართველოს ცხოვრების. ოსმალეთს დაპყრობილი ჰყავდა ნახევარი საქართველო. 1878 წლამდე. ამ წელს კი ბერლინის შეთანხმების ძალით ოსმალეთს ჩამოერთვა და გადაეცა რუსეთს ორი მესამედი სამაჰმადიანო საქართველოსი: ფოცხოი, არდაგანი, კოლა, არტანუჯი, ჩილდირი, ოლთისი, ართვინი, პანაჩა, ნარიმანი, მაქახელი, იმერხევი, ზედა აქარა, ქვემო აქარა. ბათუმი, ჩაქვა, ქობულეთი და სხვ. მაგრამ მეორე ნაწილი სამაჰმადიანო საქართველოს და ლახისტანი ისევ ოსმალეთს დარჩა: ბასსიანი, სპერა, კისკიცი და სხვ. როგორც წინედ ისე იმ ხანებშიაც მთელი მოწინავე ქართველი საზოგადოების ყურადღება მიქცეული იყო სამაჰმადიანო საქართველოსაკენ: ერთის მხრით თვითონ ოსმა-

ლეთისათვის სამაჰმადიანო საქართველო იყო უცნობი მხარე —terra incognita— მეორე მხრით არც ცენტრალურ საქართველოს ჰქონდა საშუალება მიშველებოდა მას. მაგრამ როგორც კი ნაწილი სამაჰმადიანო საქართველოსი ოსმალებს ჩამოშორდა, მთელი ყურადღება მოწინავე ქართველობისა მას მიექცა. განახლდა მისვლა-მოსვლა როგორც ტფილისიდან სამაჰმადიანო საქართველოში, ისე სამაჰმადიანო საქართველოდან ტფილისში. ხშირად მიდიოდნენ დიდიხნის ერთმანეთს უნახავი ძმები. აი, მაგალითად: 1887 წელს ტფილისში ჩამოვიდა ორი ახალგაზრდა მაჰმადიანი: რეჯებ ნიქარაძე და ისმაილ ალა-კაიკაციშვილი. ესენი ჯერ კიდევ მოწაფეები იყვნენ. მათ გაიცნეს ზაქარია ჭიჭინაძე. ახალგაზრდები აელვარებული თვალებით ისმენდნენ ზაქარია ჭიჭინაძის საუბარს სამაჰმადიანო საქართველოს შესახებ. მათ პირველად ესმოდათ, რომ სამაჰმადიანო საქართველო უუძველესი ნაწილია საქართველოსი. რომ აქ ესევ დარჩენილია ქართული ენა და ადგილი სახელებით: თიონეთი, ორგუბე, დედაძმა, ქილობისძია. როდესაც ზაქარია ჭიჭინაძემ განიზრახა სამაჰმადიანო საქართველოში წასვლა, ესენი სულთ და გულით თანაუგრძნობდნენ ამ განზრახვას. ზაქარია ჭიჭინაძე მათი დახმარებით გაემგზავრა: ქობულეთში 1889 წელს. მან წაიღო დიდძალი წიგნები, რომელთაც უფასოდ არიგებდა ქართველ მაჰმადიანებში, და თავდადებით შეუდგა ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრების შესწავლას ადგილობრივად. 1890 წელს ზაქარია მიემგზავრება აქარაში დატვირთული ქართული წიგნებით: მეორედ ეწვია აქარას 1891 წელს ისევ დიდძალი წიგნებით. ამის შემდეგ იგი მუდმივად მოგზაურობდა სამაჰმადიანო საქართველოში ათი წლის განმავლობაში—წიგნებით—ქართული წიგნებით. თავიდანვე, სამაჰმადიანო საქართველოს ოსმალეთიდან ჩამოშორებისათანავე, შეიძლება კიდევ უფრო ადრე, ზაქარია ჭიჭინაძემ იგრძნო თუ რისთვის უნდა მიექცია ყურადღება. ოსმალური გავლენის საწინააღმდეგოთ იგი ბეჭდავდა წიგნებს

ქართულ ენაზე, სარელიგიო შინაარსისას, ისტორიულ წერილებს, სახალხო ლექსებს, ვეფხისტყაოსანს—განსაკუთრებით სამაჰმადიანო საქართველოსათვის. რუსთაველის უკვდავი პოემა აქ ისევ სცოცხლობდა ზეპირგადმოცემებით, ანდაზებით—მთელს ზაფხულსებს ატარებდა ზაქარია იქაურ-სოფლებში, მოგზაურობდა, ჰკრებდა მათ ზეპირ გადმოცემებს. შეისწავლა ზეპირად მათი ლოცვები და მათ ჯამეშიაც დადიოდა და ლოცულობდა ისე კარგათ, რომ შემდეგში კიდევ დაბეჭდა მათი ლოცვის წიგნი ქართული ასოებით და არაბული სიტყვებით. მან ძლიერ კარგად იცოდა თუ რა ნიადაგზედ ხდებოდა წინად სამაჰმადიანო საქართველოს მკვიდრთა მასიური გადასახლება ოსმალეთში. ისინი სტოვებდნენ სამშობლოს, სახლ კარს, წინაპრების საფლავებს და მიემგზავრებოდნენ ოსმალეთისკენ სარწმუნოებრივი ფანატრიზმის გავლენით. მათდამი ყოველთვის ფრთხილად მოჰყრობა იყო საჭირო და ზაქარია სწორედ ასე იქცეოდა. სამაჰმადიანო საქართველოში თავიანთ კაცად მიაჩნდათ ეს მოხეტიალე ენტუზიასტი იგი შეეუყვარდათ; მასთან ასობით გზავნიდნენ ბავშვებს და მრავალმა ბავშვა შეისწავლა მისგან წერა-კითხვა. ზაქარია ჭიჭინაძემ დაბეჭდა შემდეგი წიგნები: I. ისტორია ყოფილი ოსმალეთის საქართველოში. II. ქართველების გეოგრაფიანება ანუ გათათრება. III. ქართველი მაჰმადიანების დიდი გადასახლება—ანუ მუხლირე ემიგრაცია. IV. ქართველ მაჰმადიანთა ცხოვრება (ერთად აკინძული 15 წერილი). V. ქართველ მაჰმადიანთა სოფლები და ხალხი. VI. ალიფაშა თავდგირიძე და მისი გვარის ამბავი. VII. ქართველ მაჰმადიანთა სახალხო ლექსები (მის მიერ შეკრებილი). VIII. ჰუსეინ ჰამაზის ლექსები (მის მიერ შეკრებილი) და სხვ. ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ. ზაქარია ჭიჭინაძე მრავალ წერილებს ბეჭდავდა გაზ. „დროება“-ში, „ივერია ში“ და სხვ. მარტო ბათუმის ქართულ გაზეთში დაიბეჭდა მისი ასი ფელეტონი ორი წლის განმავლობაში—ქართველ მაჰმადიანების შესახებ და „მეორე ასი ფელეტონი სხვა

და სხვა ისტორიული წერილებისა. ასეთმა განუწყვეტელმა მუშაობამ ნაყოფი გამოიღო. და ზაქარია ჭიჭინაძეს აუსრულდა ნატვრა: იქ მკვიდრი საფუძველი ჩაიყარა ქართულმა წიგნმა. გაჩნდა წიგნის კითხვის დაუშრეტელი წყურვილი. ზაქარია ჭიჭინაძე მოესწრო იმასაც რომ ქართველ მაჰმადიანებში გაჩნდნენ ისეთებიც, რომლებიც თავის თავს ქართველ მაჰმადიანებს უწოდებდნენ და არა თათრებს. ასეთ პირთა რიცხვი თანდათან იზრდება და საქართველოს ყოველმხრივ უბრუნდება რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მშობლიურ კერას მოწყვეტილი—სამაჰმადიანო საქართველო.

დადიოდა ზაქარია ჭიჭინაძე ქობულეთში, ისმენდა მოხუცთაგან ამბებს, ამის მსგავს:—მე მაშინ ახალგაზრდა ვიყავი, როცა სოლომონ მეფე სტამბოლს გეახლათ ხონთქართან, ტრაპეზუნდამდის ჩვენ გავაცილეთ; იმერეთში რუსების მოსვლაც კარგათ მახსოვს. ჩვენი გათათრების შემდეგ ასი წელი იქნება გასული; მე პატარა ვიყავი, როცა ქობულეთში თათრობა შემოვიდა, პირველად ბევრი ღიმავრეთ, მე ჩემმა ბებიამ გურიაში გამაქცია და გურიელის სახლში დამტოვა, რომ არ გავტათრებინეთ, მაგრამ ბოლოს მაინც არ ამცდა, შემდეგ ოსმალებმა მოლები გამოგვიგზავნეს და გავგათათრეს ძალით. მე კარგად მახსოვს, რომ როდესაც მოლებმა აქ პირველად დაიწყეს მინარეთიდან ლოცვების თქმა, ჩვენ, ქრისტიანებს ძლიერ გვეჯავრებოდა და ამიტომ ქვებსა და ტალახს ვესროდითო. ნელნელა ისე მოგვიხეზვნეს, რომ აქედან ხუცები გარეკეს. ეკლესიები დაკეტეს და ჩვენც გათათრება გამოგვიცხადეს. რამდენიმე წლის განმავლობაში მთლად გათათრდა ოსმალეთის სამფლობელო ქობულეთი. ჩვენ—იმერეთიდან ვართ ძველად აქეთ გადმოსული, ჩვენი მეგვარეები ქუთაისის ახლო უნდა ცხოვრობდნენ. მე მოვესწარ კარგად სელიმ ფაშა ხიმშიაშვილს, მის მამას აბდულებეს, ახმედ ფაშა ხიმშიაშვილს და მრავალთაც სხვებს.—დაინტერესებდა ზაქარიას რომელიმე ისტორიული პიროვნება სამაჰმადიანო საქართველოს წარსულ-

ლიდან. იგი სწერს: „ჩემი მგზავრობის დროს ათი წლის განმავლობაში, სადაც კი მოხუცებულ ხოჯას ვნახავდი, ყველას იმას ვეკითხებოდი: იყო თუ არა იმათი მიღეთის ვინმე შეიხ-ულ-ისლამი? ბოლოს მეღირსა ზოგი რამ ცნობების შეკრება და სხვ. ან და ასეთი დიალოგი თურქულად მგზავრთან: რა ტომის კაცი ხარ?—გურჯი. შენი მამა პაპა რა ტომისა იყვნენ?—გურჯი. (ქართველი) მაშ რატომ ქართული თქვენი ენა კი არ იცით?—მოსაუბრე გაჩერებულა და გაშტერებით უთქვამს—არ ვიცი. „ასეთ დაკარგულ ქართველთათვის—სწერდა შემდეგ თავის უბის წიგნში ზაქარია ქიქინაძე—ვეგრძნობ თუ როგორ სანატრელია ქართული ენის ცოდნა—ეს იქნება დიდი საქმე. მათ ჯერაც არ აქვთ დავიწყებული ის გადმოცემა რომ მათი სამშობლო საქართველოა, იგინიც ქართველთა შთამამავალნი არიან. და მათი დედაენაც ქართული ენა არის“ ან კიდევ ასეთი ადგილი: „შარშან აჭარაში მე გამეცნო ჰასან-ეფენდი ციციშვილი, მას ჩემი გაცნობა ესიამოვნა მით უფრო, რომ ვაეგო, ქართული წიგნები მქონდა თანა. ბათუმიდან ქედამდის წამოძევა და გზაში ბევრი რამ საინტერესო ამბები მიაშობო ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ. წიგნების გავრცელებაში დიდი დახმარება აღმომიჩინა მან. სულ იმას ნატრობდა—ფეხები ჩვენს დაცემულ მხარესაც ეშველოს რამე—სწავლა-განათლება შემოვიღესო. ჩვენთა მოძმეთ—ქართველების იმედი გვაქვს, თორემ სხვა ვინ რას გვიშველის? ჰასან ეფენდის ძლიერ ეწყინებოდა ხოლმე რომ ეთქვათ: „შენ თათარი ხარ.“ მე თათარი რაში ვიქნები, სჯულით მაჰმადიანი ვარ და ტომით ქართველი“. აჭარიდან ტფილისში გამუდმებით იწერებოდა წერილებს ეს ციციშვილი, მოითხოვდა წიგნებს, ივედრებოდა: წელსაც ამოდით და ამოიტანეთ წიგნებიო, ბევრმა ისწავლა წერა-კითხვა, უფრო ბევრი ისწავლის თუ ხელს შეგვიწყობთო. ერთხელ ტკილისში ჩამოვიდა, ანტონ ფურცელაძემ სადილად მიიწვია. ჰასან ციციშვილი ლაპარაკობდა დარბაისლურად: რაკი აქამდე მოვალწიეთ და დედაენა არ დავკარგეთ, ესლა ნურაფრის

შიმინუ გაქვთ, ეხლა აღვილად შევერთდებით სულით და გულითაო. ჰასანს ძალიან ენატრებოდა აქაური ციციშვილების გაცნობა“. ამნაირად ეყრებოდა მტკიცე საძირკველი სამაჰმადიანო საქართველოსთან დაახლოებას და ამ დახლოების უპირველესი მქადაგებელი იყო ზაქარია ჭიჭინაძე. მისი მაგალითი ამხნევებდა ყველას, ვისაც კი გული შესტკიოდა საქართველოსათვის და ზაქარია ჭიჭინაძე ნახულობდა ერთგულ თანამოაზრებს. ისტორიკოსმა დიმიტრი ბაქრაძემ — ორჯერ იმოგზაურა ქართველ მაჰმადიანებში. პეტროგრაღის სამეცნიერო აკადემიამ დაბეჭდა მისი წიგნი „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“. მეტად საინტერესოა ცნობები მათ შესახებ რომელნიც ზაქარია ჭიჭინაძესთან ერთად თავდადებით მუშაობდნენ ამ სფეროში. გიორგი ნიკოლოზისძე ყაზბეგის მთავრობის მინდობილობით მოგზაურობდა სამაჰმადიანო საქართველოში მაშინ, როცა იგი ოსმალებს ეჭირათ. მან დასწერა წიგნი „სამი თვე ოსმალეთის საქართველოში“ და ვრცელი მიმოხილვა „ლაზისტანის სანჯაკი“. ნიკო ნიკოლაძე 1883 წელს „კრებულში“ ეხება სამაჰმადიანო საქართველოს ლაზისტანითურთ; სერგეი მესხი ომიანობის დროს მოგზაურობდა იქ. იონა მეუნარგია სამისიონერო საზოგადოების დავალებით და თედო სახოკია თავისი სურვილით მოგზაურობდნენ სამაჰმადიანო საქართველოში. ილია ჭავჭავაძე ენერგიულ წერილებს ათავსებდა ივერიაში; გიორგი წერეთელი „დროებაში“, აკაკი წერეთელი თავის კრებულში. ნიკო ცხვედაძე გულმხურვალედ აღგვინებს თვალყურს ქართველ მაჰმადიანთა სწავლა-განათლების საქმეებს. იაკობ გოგებაშვილი, აკადემიკოსი ნიკოლოზ მარტი, ალექსანდრე ყიფშიძე — გაზეთებში დაულალავად სწერენ სამაჰმადიანო საქართველოს შესახებ, ილია ფერაძე, სამსონ-ფირცხალავა, ვალერიან გუნია ხელს უწყობენ ასეთ დაახლოებას. მეორე მხრითაც გაჩაღებულია მუშაობა. აბდულ-ეფენდი მიქელაძე, გულო — ააა — კაიკაციშვილი, მემედბეგ აბაშიძე, ჰაიდარ-ბეგ და ზიანბეგ აბაშიძე და სხვ. ხოლო ყველაზე მეტი წიგნები ისევ

ქიქინაძის კალამს ეკუთვნის: — ქობულეთის ხეობის ქართველ მაჰმადიანების შესახებ; ქობულეთისა და ჩაქვის ხეობის ხოჯებისა და მოღლების შესახებ, ქობულეთისა და ბათუმის ქართველი შკოლების შესახებ, ბათუმის ქართული მწიგნობრობის შესახებ, ქართველ მაჰმადიანთა მეღექსეების შესახებ, აჭარის სოფლების შესახებ, სამცხე საათაბაგოს დაპყრობის ზეპირი ამბები, აჭარის ამბები 1842 წ. აჭარის განახლება; ლივანის ქართველ მაჰმადიანთა სოფლები, ლივანა-მარადიდის შკოლების ამბები, ქართველ მაჰმადიანთა უმაღლეს სასულიერო შკოლის გახსნის საჭიროების შესახებ, ლივანის ხევის მოღებისა და გოჯების შესახებ, მაქახელის სოფლები, მურღულის ხეობა, მესხეთის ქართულ მაჰმადიანები, ჯავახეთის ქართველი მაჰმადიანები, ქართული ენის დაკარგვა კობლიანში, ქართული ენის დაკარგვა ჩილდირში, ქართული ენის დაკარგვა ფოცხოვში, ქართველი მაჰმადიანების გადაგვარება, ოლთისი ანუ ზემო ქართლი, ლაზისტან-ჭანეთი, შავშეთის ქართველი მაჰმადიანები, იმერხევის ქართველ მაჰმადიანთა სოფლები, კლარჯეთის ქართველი მაჰმადიანები, ქართული ენის და საქართველოს მოყვარე ხოჯები, დოცვები არაბულ ენაზე და მრავალი სხვა.

ერთხელ მცხეთაში მიწის თხრის დროს შემთხვევით იპოვეს ლოდი, რომელზედაც აღმოჩნდა დატა 75 წლის და წარწე-
რა იმპერატორის ვესპასიანესი. ეს ლოდი ეხლა ინახება ტფი-
ლისის მუზეუმში და ნათლად აჩვენებს რომის იმპერიის მზრუ-
ნველობას და ერთნაირ დამოკიდებულების არსებობას საქარ-
თველოსთან. ეს დამოკიდებულება არ შეწყვეტილა შემდეგაც:
საქართველოს მეფეებს ჰქონდათ დამოკიდებულება რომთან.
თამარისა და რუსუდანის ხანაში რომის პაპები სწერდენ სა-
პასუხო ბულებს: პაპა გონორი 1227 წ. პაპა გრიგოლი IX
1241 წ. ნიკოლოზ IV—1272 წ. იოანე XII—1332 წ.
პაპა იოანე 1339 წელს გამოგზავნა ტფილისში ეპისკოპოზი
და პატრები მაშინდელ ქართველ კათოლიკეთათვის. 1626
წელს საქართველოში იყვნენ პატრები დომინიკანელების ორ-
დენისა და შემდეგ, 1661 წლიდან—1845 წლამდე, კაპუცინე-
ბი. საინტერესოა შარდენის მოგზაურობის წიგნიდან ის აღგი-
ლები, სადაც იგი საქართველოს ეხება. იგი ჩავიდა ქუთაისში,
გორში და შემდეგ ტფილისში, სადაც მიღებულ იქნა კათო-
ლიკეთა პატრების მიერ მონასტერში. იგი წარუდგა საქართვე-
ლოს მეფეს, და დაწვრილებით აღწერს მეფის სასახლეს მტკვ-
რის ნაპირად. სამეფო ლხინსა რომელზედაც მიწვეული იყვენ
ისა და კათოლიკე პატრი-პროფექტი. პროფექტი პატრი, რა-
ფაელი, იყო ისპანიის ქვეშევრდომი. პარმიდან, რაც კარგად
იცოდა მეფემაც. ლხინის დასასრულს მეფემ ჰკითხა შარდენს,
როგორ ცხოვრობს ჩემი ნათესავი ისპანიის მეფეო? და მი-
ერთვა ისპანიის მეფის სადღეგრძელო. გაოცებული შარდენის
კითხვაზე, თუ რა ნათესაობაში არის ისპანიის მეფე საქართვე-
ლოს მეფესთან, იქ მყოფებმა აუხსნეს მას, რომ პაპა კლიმენ-
ტი VIII-მ საქართველოს მეფე თეიმურაზთან გამოგზავნილ

წერილში მოიხსენია იგი ისპანიის მეფის ფილიპე II ის ნათესავად, ქართველები და ესპანელები კი ძმებად, რადგან ორივე ერთი იწოდებიან იბერიელებლად, და რომ ამ ხნიდან დაწყებული თეიმურაზის მემკვიდრეები ამაყობენ ამ ნათესავობითო. კათოლიკეები საქართველოში ყოველთვის პოპულოზდენ მფარველობას. მათ აქვთ თავიანთი ისტორია და მათ შესახებ აღძრა ლაპარაკი გაზეთ „დროებაში“ 1880 წელს ზაქარია ჭიჭინაძემ. — იგი ბეჭდავდა დიდძალ მასალებს ქართველ კათოლიკეთა ისტორიიდან, მან დაბეჭდა ბევრი წიგნი მათი გვარების, ვინაობის და ცხოვრების შესახებ. ზაქარია ჭიჭინაძის შრომამ დაამყარა მათში ეროვნული თვითშეგნება და მოამზადა ნიადაგი იმისთვის, რომ იწოდებიან ქართველ კათოლიკებად და არა სომეხ კათოლიკებად. საკმე ისაა, რომ ტფილისის სომხების გაზეთები ბევრს სწერდენ საქართველოში მყოფ კათოლიკეების შესახებ. ისინი ცდილობდენ რომ ყველა ქართველი კათოლიკეები გამოეცხადებინათ სომეხ კათოლიკეებად, მხოლოდ იმიტომ რომ ზოგიერთი მათგანი სალოცავად მიდიოდა სომხურ ეკლესიებში. თვით ქართველ კათოლიკეებს არც ტფილისში, არც გორში, არც ქუთაისში, არც სამაჰმადიანო საქართველოში არ შეეძლოთ უარეყოთ ეს ცნობები, რადგანაც არ იცოდენ სომხური ენა, არ კითხულობდენ სომხურ გაზეთებს. ზაქარია ჭიჭინაძე და სხვა მისი თანამოაზრენი თავდადებით იცავდენ მათ. ზაქარია ჭიჭინაძეს ეკუთვნის აგრეთვე საუკეთესოდ დაწერილი ბიოგრაფიები ბევრი გამოჩენილი ქართველი კათოლიკისა: მიხეილ თამარაშვილის, პატრი ნიკოლასი, ივანე გვარამაძის, პრელატი დონ-ივანე-ანტონიშვილის, ლევან ზუბალაშვილის, პავლე ჭილიმუზაშვილის, (რომელზედაც ერთ დროს პლატონ იოსელიანიც სწერდა.)

ქართველ ისრაელთა ცხოვრებამაც და მათმა ქართული ენის
ხმარებამაც გაიტაცა ზაქარია; მან საქართველოს ისტორიაში
მოსძებნა ისრაელთა შესახებ მასალები და დაბეჭდა „ისტორია
ქართველ ისრაელთა საქართველოში“. ამ საკითხის შესახებ
მას გაზეთებშიდაც აქვს წერილები. მან დაასაბუთა რომ
საშუალო საუკუნეებში, როდესაც ევროპასა და რუსეთში ასე
სასტიკად იღვენებოდნენ ებრაელები, საქართველოში ისინი
ცხოვრობდნენ სრულიად უვნებლად და სარგებლობდნენ საქარ-
თველოს მეფეთა დიდი მფარველობით. ამ წიგნის დაბეჭდვის
გამო დიდი მადლობის წერილები მოდიოდა ზაქარიას ქარ-
თველ ისრაელთა რაბინებისაგან. დღეს ეს ისტორია ერთობ
იშვიათი საშოვნელია. ზაქარიამ დასწერა აგრეთვე ოსეთის
ისტორია. ამ წიგნით ზაქარიამ ოსებს ამცნო ის შრომა და
ამაგი, რაც მათდამი მიუძღვის ქართველ ერს, ქართველ სამ-
ღვდელოებას და ქართველ მუფყებს. უჩვენა უტყუარი სა-
ბუთები, რომ ოსებმა ქრისტიანობა წმ. ნინოსაგან მიიღეს,
რომ ოსთათვის იერუსალიმი იყო მცხეთა, რომ მათი ანბანი
იყო ქართული ანბანი უძველეს დროიდან, მათი საეკლესიო
ენა იყო ქართული; ყოველივე ეს ზაქარიას დასაბუთებული
აქვს ისტორიული ცნობებით, რასაც თან სდევს ზედმიწევნი-
თი ცოდნა ოსების ცხოვრების.

ზაქარია ქიქინაძეს არ გამოარჩენია ის გარემოებაც, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე ცხოვრობს ბევრი ისეთი ქართველი, რომელნიც სხვადასხვა მიზეზების და ჟამთა ვითარების წყალობით სრულიადაც თავს არ თვლიან ქართველებად. ასეთი მოსახლეობა გრიგორიანებისა აღმოჩნდა ქართლში, კახეთში, მესხეთ-ჯავახეთსა და ბორჩალოს მაზრაში. ეს ამბავი პრესაში

გადაიტანა ზაქარია ჭიჭინაძემ 1890 წ. წ. სომხებს ეს დიდათ
გწყინათ. ისინი გაიძახოდნენ რომ ქართველების გასომხება მო-
გონილია, ხოლო სომხების გაქართველება კი ნამდვილი ამ-
ბავიაო. ზაქარია ჭიჭინაძემ უბასუხა მათ. 1905 წელს გამო-
ვიდა მისი წიგნი შავშელის ფსევდონიმით „ქართველი გრი-
გორიანები ანუ სომხის სჯულის ქართველები“. ამ წიგნმა შე-
საფერი გავლენა მოახდინა: ქართულად მოლაპარაკე სომხებში
დამკვიდრდა ცნობა მათი ნამდვილი ვინაობის შესახებ რომ ისინი
ტომით ქართველები არიან, სარწმუნოებით გრიგორიანები.
ამ ორიოდვე წლის წინადაც ერთ ქართულ გაზეთში ავტო-
რი „ქართველი გრიგორიანის“ ხელმოწერით შემდეგს აცხა-
დებდა: ჩვენ ქართველ გრიგორიანებს, ჩვენს ეკლესიებში ჩვენს
დედაენაზე, ქართულ ენაზე გვქონდეს წირვა-ლოცვაო“.
ზაქარია ჭიჭინაძეს ლაზებზე შესახებაც აქვს დაწერილი მთელი
ტომი ისტორიული წერილების. აქარაში მოგზაურობის დროს
იგი ლაზისტანშიაც გადავიდა და გაიცნო ზოგიერთი მათი სო-
ფელი. ჩეხალის ხეობაში და შემდეგ სხვა სოფლებშიაც მან
ბევრი ცნობები შეკრიბა ლაზების ყოფაცხოვრებიდან.
გაზეთებში მან მოათავსა წერილები: „ლაზების ისტო-
რიული ცნობები“. „ლაზების ძველი და ახალი“ ლაზების
ნათესაობის შესახებ იგი ეყრდნობოდა ისტორიკოსის ნ. გამ-
რეკელის და ნიკ. მარის მოსაზრებებს. ამავე გამრეკელის და
პროფ. მარის ისტორიულ გამოკვლევებს ეყრდნობოდა ზაქა-
რია ჭიჭინაძე აფხაზების შესახებ, როდესაც იგი სწერდა „აფხა-
ზეთის ისტორიას“. აფხაზების შესახებ ზაქარია ჭიჭინაძეს
დაწერილი აქვს მთელი რიგი წერილების.
ზაქარია ჭიჭინაძეს დაწერილი აქვს აგრეთვე ლიუტერის სჯუ-
ლის ქართველების ისტორია. — რეფორმაციების ისტორიითვა-
ტაკებული იგი მეტად დაინტერესებული იყო, რათა გაე-
გო თუ რა გავლენა ჰქონდა ქართველებზე რე-
ფორმაციას: ბევრი შრომის შემდეგ მკლევარმა მიაგნო რომ
თვით ლიუტერის დროსაც კი იცნობდნენ საქართველოში ამ

შოძღვრებას. ვრცელდებოდა იგი და პოულობდა თანამგრძობელთა დიდ რიცხვს. ყველა ამის მეთაური ყოფილა სამცხეს ათაბეგი მზე ჭაბუკ დიდი. ამ ათაბეგის დახმარებით შემოსულან საქართველოში ლიუტერის სჯულის მქადაგებელი პასტორები (პასტორი იაკობი, ანდრია, ტიზენგეინის უნივერსიტეტის პროფესორი ნაევარი და სხვ.) მათ ხელს უშლიდა მხოლოდ ის გარემოება რომ ქართული ენა არ იცოდენ. ამიტომ მათი საქმე დამარცხებით გათავდა. მზეჭაბუკის გარდაცვალების შემდეგ ისინი გერმანიაში დაბრუნდნენ ხოლო ის ქართველები, რომელნიც მათ სჯულს აღიარებდნენ, ყველანი კათოლიკეთა სარწმუნოების ეკლესიას შეუერთდნენ. ზაქარია ჭიჭინაძემ დაბეჭდა მოკლე ისტორია: „ლიუტერის სჯულის ქართველები საქართველოში“.

ზაქარია ჭიჭინაძეს ეკუთვნის აგრეთვე ქართული მკურნალობის ისტორია — უძველესი დროიდან. მასში აღწერულია ქართველ ექიმთა და დოსტაქართა მოქმედების ცნობები, მათი საექიმო სასწავლებლები, წამლების მომზადება, საექიმო ბაღიანების ამბები. ნაწილი ამ საუცხოვო შრომისა გადათარგმნილია რუსულად, ნაწილი გამოვიდა ქართულადაც და მიიქცია ქართველი ექიმების ყურადღება. ეს არის პირველი ნაბიჯი, პირველი მასალები ქართული მკურნალობის ისტორიისა.

ქართველ ქალთა შესახებ ზაქარიას აქვს დაწერილი მეტად საინტერესო და ძვირფასი წიგნი. „ქართველ მეფეთა დროის გლეხთა გმირი ქალები“. ამ ხელნაწერი წიგნით ისარგებლა ისტორიკოსმა დიმიტრი ჯანაშვილმა, რომელმაც თავის ისტორიაში შეიტანა სამი გმირი გლეხი ქალი: წყნეთელი მაია, წავკისელი თინა და ვალოვანელი თამარი. ამ ქალთა გარდა ამავე ხელნაწერებში ზაქარიას დახასიათებული ყავს ერთი ქალი ქართველ სამეფო ოჯახიდან, ერთი თავადთა ოჯახიდან, და ერთი აზნაურის ოჯახიდან — დანარჩენები სულ გლეხის ქალები არიან.

ზაქარიას გამოცემული აქვს აგრეთვე ჩვენი სტამბის

ვრცელი ისტორია. თუ ვინმემ რაიმე იცის ქართული სტამბის შესახებ, ეს არის ზ. ჭიჭინაძე. ეს შესანიშნავი წიგნი თითქმის ერთად ერთი წიგნია და სამართლიანად ითვლება ჩვენი ისტორიის საუნჯედ. აწერილი აქვს რომის ქართული სტამბის დაარსება, მონტომანის (საფრანგეთი), კონსტანტინოპოლის, ვენეციის, მოსკოვის, პეტერბურგის, კრემლმეჩუკის, ტფილისის, იმერეთის და სხვა ქართული სტამბები. ზაქარია ჭიჭინაძესვე აქვს შედგენილი და გამოცემული ისტორია — ქართული გაზეთისა, ისტორია ქართული ლიტერატურის, ქართული თეატრის, ქართული პოეზიის და სხვ. ზაქარია ჭიჭინაძე აღსანიშნავია აგრეთვე როგორც ბიოგრაფი. როდესაც მან ქართულ მწიგნობრობას ხელი მოჰკიდა, თავიდანვე ტრიალებდა ქართველ გამოჩენილ მწერალთა და მოღვაწეთა წრეში: ასეთი იყო „ცისკარის“ რედაქტორი და მწერალი ივანე კერესელიძე და ამისი თანამშრომლები: გრიგოლ რჩეულიშვილი, ლავრენტი არდაზიანი, გრიგოლ და ვახტანგ ორბელიანები, აკაკი წერეთელი, ილია ჭავჭავაძე, გიორგი წერეთელი, სერგეი მესხი, რაფიელ ერისთავი, პეტრე უმიკაშვილი, ანტონ ფურცელაძე და სხვ. ზაქარია ჭიჭინაძეს, როგორც ქართველ პატრიოტს უყვარდა მწერლები, მათთან ერთად შრომაში თვლიდა თავისთავს ბედნიერად და ქართველი მწერლებიც პატივს სცემდნენ ზაქარიას. მათი დაახლოვებით გაცნობა საშუალებას აძლევდა ზაქარიას გაეცნო ეს რჩეული პიროვნებები, გაეგო მათგან ცნობები სხვების შესახებ. მის კალამს ეკუთვნის საუცხოვო მასალებით სავსე ბიოგრაფიები ნ. ბარათაშვილის, სოლომონ დოდაშვილის, სოლომონ ლეონიძის, გრიგოლ ორბელიანის, ალექსანდრე ჭავჭავაძის, დავით ერისთავის, აკაკის, იაკობ გოგებაშვილის, ილია ჭავჭავაძის, იოსებ დავითაშვილის, დიმიტრი ყიფიანის და სხვების. ამ წიგნებში ძვირფასი მასალებია დაგროვილი.

ზაქარია ჭიჭინაძის კალამს არც საქართველოს ვაჭრობა-მრეწველობის საქმე დაეწყებია. მან თავითვე აულო ალლო საქართველოს ვაჭრობა-მრეწველობის მნიშვნელობას. დასწერა საყურადღებო მიმოხილვა შესახებ ქართველი ერის ვაჭრობისა და მრეწველობისა რუსეთში, სპარსეთში, ოსმალეთში, ინდოეთში, ბუხარაში, აღდანიტანში, ევროპაში და სხვაგან.

— ეს არის ორტომიანს წიგნი. პირველი ტომი უკვე დაიაბეჭდა. მასში აღწერულია დ. სარაჯიშვილის მოღვაწეობა, ზუბალა. შვილების ნავთის-მრეწველობა, პურის, შაქრის, ღვინის, არაყის და წურბელის, გიორგი ქართველიშვილის სამრეწველო მოღვაწეობა და სხვ. მეორე ტომი მზადაა დასაბეჭდათ. ქართველიმ კითხველი მიხვდება თუ ყოველივე ეს რა ძვირფასი მასალაა ჩვენთვის. ზაქარია ჭიჭინაძემ იმ თავითვე იგრძნო ახალი ხანის დასაწყისი. იგი სოციალისტი იყო თავიდანვე. საქართველოს დედა ქალაქის ტფილისი მასში ორნაირად ფეთქდა. — ერთი: ისტორიული ქალაქი, რომელიც უძველესი ქალაქთაგანია ქვევანაზე, რომლის ისტორია არის საქართველოს ისტორია: მას ანგრევდნენ აბდულ-კაზიმები, ჯალალ-ედინები, თემურ-ლანგები, მაგრამ ეს ქალაქი იყო ისეთი ფენიქსი, როგორც საქართველო. საერთო რიცხვით ტფილისი ვმ ჯერ ააოხრეს. მაგრამ მტრები ტფილისისა ვერ ეღირსენ მის განადგურებას. ხოლო ტფილისი მეორე სახითაც ეჩვენებოდა ზაქარიას: იგი — როგორც ქალაქი — ახალი ეკონომიური ზრდით, ელექტრონით, ავტომობილებით, პრესით, მატარებლების კივილით, მუშათა მასებით.

როდესაც ევროპაში იწყება მასსიური მუშათა მოძრაობა, — აქ, საქართველოში, ზაქარია ჭიჭინაძეც აწყობს მუშათა

არალეგალურ კრებებს. იგი ხდება ტრაბუნა, — საქართველოში პირველად მისგან ისმის სიტყვა: „ამხანაგებო.“ იგი დაულაღვად მოქმედებს მუშებსა და ხელოსნებში. ლაპარაკობს საფრანგეთის რევოლიუციის შესახებ. უსათუოდ, ზაქარია ჭიჭინაძის მოღვაწეობა მჭიდროთაა დაკავშირებული საქართველოში მუშათა მოძრაობის დასაწყისთან. თვითმისი სახლი იყო არალეგალური კრებების სახლი. განაპირა უბანში ზაქარიამ შეადგინა მუშა-ხელოსანთა წრე, რომელიც მალე გაფართოვდა. ასეთი წრეებით მოიფინა ტფილისი. გამოიცა ხელნაწერი ჟურნალი „მუშა“ რომლის ნიმუში ლონდონის მუზეუმშია დაცული.

თვით ზაქარია ჭიჭინაძემ დაიწყო მუშებში ლექციების კითხვა: რომელიც დიდ ინტერესს იწვევდა ხელოსნებში. ასეთ ლექციებს მაშინ იგი ხელნაწერებად ავრცელებდა და ბოლოს წიგნებადაც დაიბეჭდა: 1. პრუდონი და მისი მოღვაწეობა, 2) ლუი ბლან 3) რობერტ ოუენი. 4) სენ-სიმონ და მისი ეკონომიური გეგმა (გამოიცა ორჯერ) 5) მარქსის „კაპიტალის“ მეორე ტომის გამოცემის გამო („თეატრში“ 1887 წ.) 1880 წელს მან დასწერა მთელი ტომი: მუშათა და ხელოსანთა ცხოვრებიდან. ამ წიგნში აწერილია 100 მეტი სახელოსნო და მათი მუშები. 1881 წელს ამ წიგნის ბეჭდვა დაიწყო ჟურნალმა „იმედმა“. მაგრამ შემდეგ ცენზორმა აღარ გაუშვა. ეს ვრცელი ხელნაწერი დღეს სასახლის მუშათა მუზეუმში ინახება. ყოველივე ეს ხდიდა ზაქარია ჭიჭინაძეს ქართველ მუშების საყვარელ მასწავლებლად. დღეს რომელ ძველ შეგნებულ მუშას არ უნდა შეხვდეთ, ყველა ამბობს: ჩვენ ზაქარია ჭიჭინაძის აღზრდილნი ვართ. იგი იყო ჩვენი მასწავლებელი. ზაქარია მათთან ერთად იზიარებდა მუშათა მოძრაობის შედეგებსაც: რამდენჯერ ციხეში ყოფილა, რამდენჯერ მისი სახლისთვის ჯაშუშები მიუყენებიათ. ჭეშმარიტად ზაქარია ჭიჭინაძე ძვირფასია საქართველოს მუშათა კლასისათვის, დემოკრატიისათვის.

„თქვენი ძველი, პერგამენტზე ნაწერი წიგნები გამოვატანე მიხეილ საბინინს—სწერდა ზაქარია ჭიჭინაძეს ილია ოქრო-მჭედლიშვილი—ისინი ტილოში კარგადაა შეკრული. ამ წიგნებს საბინინსგან მიიღებთ. ამ ძველი ხელნაწერი წიგნების თხოვებისთვის მე დიდად მადლობელი ვარ, იმედია ასეთ წიგნებს ფრთხილად შეინახავთ. თქვენი შეკითხვის შესახებ ქართული ანბანის შემოღებაზე გწერთ შემდეგს: ქსნის რთხის თავის სახარებამ და სხვა უძველეს დროის წიგნების შესწავლამ ჩვენ კარგად დაგვანახვა, რომ ქართული ანბანი, ნამეტურ ხუცური გადმოკეთებულია არა სომხურიდან — მესროპისაგან, არამედ სომხური ანბანი უნდა იყოს ქართულიდან გადაკეთებული. ყოველივე ეს მოგონილია სომხების ცბიერ მებისტორიებთაგან. მე ვამზადებ წერილებს ამ ბურუსის გასათანავად, ეს წერილები დაარღვევენ ყალბ შეხედულებას და ქართული პოლიგრაფიის ისტორიასაც ნათელს მოფენენ. მე მიზნად მაქვს ქართული ანბანის შექმნასა და შემოღებას მივსცე ნამდვილი ისტორიული არსებობის მტკიცე საფუძველი. იყავით კარგად. თქვენ მალე მოესწრებით ჩვენი ისტორიული გამოკვლევების ბეჭდვას ქართული ანბანის შემოღების შესახებ. თქვენი პატივისმცემელი ილ. ოქრომჭედლიშვილი მოსკოვი, 1882 წ.“. აქ ისევ პერგამენტზე ნაწერ წიგნებზეა საუბარი, ისევ ქართული პოლიგრაფიის ისტორიაზე—ისე როგორც ზაქარია ჭიჭინაძისადმი მიწერილ ყველა წერილებში. „თქვენი გამოგზავნილი ქართული წიგნები მივიღე—სწერს აკადემიკოსი ბროსე—გთხოვთ გამომიგზავნათ აკაკი წერეთლის ახალი კომედია და სხვა ახალი ქართული წიგნები. თქვენი წერილის საპასუხოდ: მახსოვს ის დრო როცა ჩვენი თანამემამულენი გიჟს მიწოდებდნენ: ქართული ისტორია და

ქართული ერის მწერლობა არ ღირს არაფრად და შესასწავლად. დამტკიცდა წინააღმდეგი—ქართველი ერი აღსდგა დამონებული მდგომარეობიდან. თქვენი მოქმედება ამის უკეთესი მაგალითია—ქართული წიგნების გამოცემა და გაფრცხლება... საქართველოს რუსეთის ხელში ყოფნა, როგორც თქვენ ფიქრობთ ისე არ არის, საქართველო არ არის მკვდარი. მას მხოლოდ სძინავს და მალე გაღვიძება მოელოს. ქართველი ერის ეს ხანა ჰგავს ნანა დედრაფლის დროს, როცა მას სულიერად სძინავდა. მაგრამ მოვიდა წმ. ნინო, სამშობლო აღსდგა ძილისაგან და დადგა ნათელი ცხოვრების გზას. გისურვებთ მხნეობას, დიდ შედეგებს მოიტანს თქვენი მოღვაწეობა და ქართული წიგნის გამოცემის დაწყება. აკადემიკოსი ბროსე. პეტერბურგი. 1872 წ. ისევ ქართული წიგნები, ისევ საქართველოს, მდგომარეობაზე საუბარი. „პატივცემულო ზაქარია—იწერება დავით ჩუბინაშვილი პეტერბურგიდან — თქვენი წერილი გვიან მივიღე, იგი გადმომცა მე მიხე. ლ საბინინმა; ორი შაური არა გქონდა რომ ფოსტით გამოგეგზავნა? მაშინ დროით მივიღებდი და პასუხსაც მოგცემდით აქამდე. თქვენი განზრახვა ძლიერ მომეწონა. ბესიკი—ქართველი ერისთვის შექმენი ვარსკვლავია XVIII საუკუნის მწერლობაში. ასეთი ზოგის გამოცემა ჩვენი ერისა და მის პოეზიისთვის დიდი საქმეა; მე დროით შეეკრებ ყველა ცნობებს რაც კი ჩემს წიგნისაცავეში მოიპოება და უსათუოდ გადმოგიგზავნით. სხვაფრივ იყავით კარგად და დღეგრძელად; ეგრე იმუშავეთ ჩვენი მწერლობის ასპარეზზე. დავით ჩუბინაშვილი. პეტერბურგი.“. აი კიდევ რამდენიმე წერილი: პროფესორი ხახანაშვილი იწერება: პატივცემულო ბატონო ზაქარია, თქვენი გამოცემული „ქართლის ცხოვრების“ პირველი წიგნი ვნახე. მესიამოვნა, ძლიერ კარგია; ისტორიას სხვა ეხლა არავინ გამოსცემდა. ეცადეთ ასე განაგრძოთ მისი გამოცემა. „ცნობის ფურცელში“ წავიკითხე თქვენი დაუშახურებელი კიცხვა. „ქართლის ცხოვრების“ გამოცემის

შესახებ. არავითარი ყურადღება არ მიაქციოთ, ეს წერილი შურიტაა დაწერილი. თქვენი საქმე განაგძეო და ნურავის შეუშინდებით, ღმერთმა დიდხანს გაცოცხლოსთ და ეგრე ყოჩაღად გამოქმედოსთ. როცა „ქართლის ცხოვრების“ მეორე წიგნი გამოსცეთ, უსათუოდ გამომიგზავნეთ. თქვენი პატივისმცემელი ალ. ხახანაშვილი. მოსკოვი 1890 წ.“. ზაქარია კიკინაძეს ოცი წერილი აქვს აკადემიკოსის ნიკო მარიაშვიან. აი ნაწყვეტი ერთი წერილიდან: „ძმაო ზაქარია! უნივერსიტეტი გავათაყე. დიდი სურვილი მქონდა ქართული ენის კათედრა დამეკავებინა, მაგრამ ეს განზრავა ერთმა ქართველმა მტრობით ჩამიშალა; იძულებული დავრჩი სომხური ენის კათედრაზე დავმდგარიყავი. დღეს მე სომხური ენის კათედრა მიჭირავს და უნდა ვიმუშავო სხვადასხვა პატმუტუნებზე და უთუნებზე. ვეცდები, რომ ქართულ ისტორიასა და მწერლობასაც მივწვდე, რადგან დიდათ მიყვარს და ვემსახურები მას.

შეტად მრავალმხრივია ზაქარია ჭიჭინაძის მოღვაწეობა. ჩვენ ვიტყვი: საქართველოში, შეიძლება, არც ერთ პოლიტიკურ პარტიას არ გაუკეთებია იმდენი, რამდენიც ზაქარიამ შესძლო: — რიცხვი არ აქვს ზაქარია ჭიჭინაძის მიერ გამოცემულ წიგნებს. თვით გამომცემელიც კი ვეღარ ახერხებს მათ ჩამოთვლას. შემდეგ: იგი თვითონ სწერდა, თვითონ აწყობდა, თვითონ ბეჭდავდა, თვითონ ავრცელებდა. ზაქარია ჭიჭინაძის პორტრეტი საკმარისად ნათელია: იგი არის წიგნის რაინდი. ზაქარია მუშაობს კრიტიკის სფეროშიც და არის თავისი დროის უახლესი კრიტიკის წარმომადგენელი. იგი არის ისტორიკოსი, ბიბლიოგრაფი, ბიოგრაფი. ზაქარია არის საქართველოში სოციალისტური იდეების გამავრცელებელი და პატრიოტიც. და როდესაც ვუყურებთ ჩვენ მას, კვლავად გვახსენდება: უღელტეხილი მამისონისა და რაჭა საიდანაც თვალწინ იშლება იმერეთი, როგორც განსაცვიფრებელი სანახაობა, — რიონი გააფთრებული, მრავალი ათასი ბილიკებით დასერილია მთები, დაუსრულებელი ტყეების ლანდშაფტი. იმერეთს აქვს განსაკუთრებული კოლორიტი და უფრო მომხიბლავია, ვინემ მრისხანე და დიდებული მთავარი გრეხილი კავკასიისა. — ნაკლებადა სჩანს ფიჭვი და ნაძვი, ხშირია ქადრები, გიგანტური კაკლის ხეები და საქართველოს ეროვნული ხე ძელქვა, რკიასავით მაგარი, რომელიც არსად სხვაგან არ იპოვება. და ამ ძელქვას ემსგავსება ზაქარია ჭიჭინაძე, — ძელქვა ჩვენის ეროვნულის სულისა, რომლის 50 წლის მოღვაწეობის იუბილეს დღესასწაულობს დღეს მადლიერი საქართველო.

ზ. ჭიჭინაძის ნაწერი დაბეჭდილი წიგნები

სოლომონ დოდოშვილის ცხოვრება.

პლატონ იოსელიანის სამწერლო შრომანი.

ნიკოლოზ ბარათაშვილი.

ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე.

ივ. ივ. კერესელიძე ჟურ. „ცისკრის“ დამაარსებელი,
ილია ქავჭავაძე როგორც ქართველი ეროვნების მლალადებელი.

აკაკი როგორც რუსთაველის შემდეგი მგოსანი.

იაკობ გოგებაშვილი როგორც უდიდესი პედაგოგი.

ნიკოლოზ იაკ. ნიკოლაძე.

ვახტანგ ვახტანგისძე ორბელიანი.

დავით ერისთავი „სამშობლოს“ დამწერი.

იოსებ დავითაშვილი.

გიორგი დავითისძე ქართველთაშვილი (მრეწველობის ისტორიიდან).

გრიგოლ ჩარკვიანი (ქართული მწიგნობრობის ისტორიიდან).

აბატი პეტრე სარისქისაშვილი.

პატრი მიხეილ თამარაშვილი.

ივანე გვარაძე ვინმე მესხი.

პატრი ნიკოლა და 1800 წლის საქართ. ამბები.

ქართველ კათოლიკეთა სასულიერო მოღვაწენი.

არელტი დონ ივანე ანტონოვი.

ვიზიტატორი დონ მიქაელ ანტონოვი.

ისტორია ხურსიძის გვარისა და შოთა რუსთაველი.

სამცხე საათარგოს გათათრება.

სამხრეთი საქართველო.

საქართველოს დაყოფილი სოფლები და ქართ. კათოლიკენი.

პავლე შაპელიონი, მესხეთის თემის ქართ. კათ. არქიმანდრიტი 1769—1855 წლებში.

მეფე დავით აღმაშენებელი.

ქართველ კათოლიკეთა ეკლესია ბათუმში.

სამაგალითო ადამიანი სტეფანე ზუბალაშვილი.

ლევან კონსტანტინესძე ზუბალაშვილი.

ოსმალეთის ყოფილი საქართველო.

ქართველების გამაჰმადიანება.

ქართველ მაჰმადიანთ დიდი გადმოსახლება მუჰაჯირთ-
ემიგრაცია.

მუსულმან ქართველობა და მათი სოფლები საქართვე-
ლოში.

ქართველ მაჰმადიანთ ცხოვრება.

ქართველ მაჰმადიანთ ლოცვები არაბულის სიტყვებით
და ქართული ასოებით.

ქართველ მაჰმადიანთ სახალხო ლექსები.

ალი ფაშა თავდგირიძე და მისი გვარის ღალატი.

მრეწველობის წარმომადგენელი საქართველოში — დავით
სარაჯიშვილი.

მათხოვრები ანუ პაუპერიზმი და პროლეტარიატი საქარ-
თველოში.

წერილები ქართულ მწერლობაზედ.

ქართველ ქალთა ისტორიიდან.

კორნილ კიფერი და ლევან ჯანდიერის მოღვაწეობა
1800 წლებს.

ალექსანდრე ეპისკოპოსის თქმულებანი და მელა ქარ-
თველები.

ვოლტერი და მისი მწერლობა.

ხელოსნები და ხელოსნობა საქართველოში.

ქართველი გრიგორიანები ანუ სომხის რჯულის ქარ-
თველები.

ფარული საზოგადოების დაარსების მიზეზები.

ქართველ მეფეთა დროის ქართველ რესპუბლიკანე-
ლები.

ქართული სტამბების ისტორიიდან 1625—1900.

ქართულ ჟურნალ გაზეთების გამოცემის ისტორიიდან
1817—1800.

თამარ მეფე.

საქართველოს გაერთიანება XVIII საუკუნეში.

მცხეთელი ანდრია, ალა მაჰმადხანის თავის მკვეთელი.

დიდი მოურავი გიორგი სააკაძე.

სენ-სიმონი და მისი კომუნისტი. მოძღვრება.

ფურიე და მისი კოოპერატიული მოძღვრება.

ლუი ბლანი და მისი პოლიტიკური მოძღვრება.

პრუდონი და მისი სოციალურ ეკონომიური მოძღვრება.

კარლ მარკსის გარდაცვალების გამო.

რუსთაველის შესახებ.

რაკველები და რაქის ერისთავები.

საქართველოს შესახებ ევროპიელთა ცნობები.

საქართველოს ვაჭრობა ძველათ ინთოეთში.

ქაროველები სპარსეთში.

ოსეთის ისტორია ქართულის წიგნებით.

ქართული სტამბები და ნიკ. ლოლობერიძე 1687—1918 წ.

სამცხე-საათაბაგო და იქაური ხალხი.

ანტონ ნიკოლოზის-ძე ფურცელაძე.

დიმიტრი ივანესძე ყიფიანი.

შოთა რუსთაველი.

აბდულ მესია შავთელი.

ბესიკი, ალ. ჭავჭავაძე და გრ. ორბელიანი.

სარგის თმოგველი და მისი დილარიანი.

ქართული მწერლობა XII საუკუნეში.

ქართული მწერლობა მეცამეტე საუკუნედან XVII საუკ.

გასვლამდის.

ქართული მწერლობა მეჩვიდმეტე საუკუნეში.

ბენია ქართველ მეფეთა ხუმარა.

ლუტერის რჯულის ქართველნი.

რუსეთის სამამულიშვილო ომი და ბეტრე ბაგრატიონი.

მეფე ვახტანგ მგეჭვსე და მისი სტამბის ისტორია.

მოკლე ისტორია ქართულის თეატრისა.

ქართველ ისრაელნი და მათი ისტორია საქართველოში^ა
ისტორია ქართული მკურნალობისა.

სოლ. დოდაშვიდი და ნიკ. ბარათაშვილი.

საქართველოს მეფე და ორი გლახა.

დიდებული საქმე ქართველთა ერისა.

ნიკოლოზ ზუბალაშვილის სამათხოვრო სახლი.

მოგონება სტეფანე ზუბალაშვილზედ.

ქართველ კათოლიკენი ყველა ასპარესზედ.

სურათები ზუბალაშვილისაგან ნაშთენ ნაშთების.

ქველ-მოქმედ ზუბალაშვილის გვარის წევრნი.

ასპინძის ომი და მისი ისტორიის სიყალბე.

საქართველოს ურთიერთობა ევროპასთან.

მარიამ დედოფალმა რათა მოკლა რუსის გენერალი ლა-
ზარევი.

რუსეთის გენერალმა სუხოტინმა როგორ მოატყულა სო-
ლომონ მეფე.

საქართველოს მოსპობა და ქართველი ერის გარუსება.

ალა მაჰმადხანის მეორეთ შემოსევა და მისი წამქეზებელი.

პეტრე დიდმა როგორ მოატყულია ვახტანგ მეექვსე.

ისტორია ფარული საზოგადოებისა და ფოლადელფოს
კიკნაძე.

პავლე იმპერატორმა როგორ მოატყულა გიორგი მეფე.

გერმანელი დოქტორი იაკოფ რეინგესი.

ქართველ კათოლიკეთა ქართულ ტიბიკონის ამბავი.

ტფილისის ამბოხება, ანუ დიდი ბუნტი 1865 წ.

ბატონყმობის გადაფარდნის სამზადისი.

მეფე ერეკლეს და ალა მაჰმადხანის ომში იმერლების
ღალატის მოგონება.

სოლომონ ლეონიძე და მისი მოქმედება რუსეთის წი-
ნააღმდეგ.

ცულათ მოსიარულე მუშა ხალხი. (1500 ცალი ცენზურაში
დასწვებს).

002
8 392

ფასი 30,000 ზან.

აქ
აქ

ქ. ს. მე-8 სტამბა პოლიგრაფიკულ განყოფილება, რუსთაველის ქ. № 26.

ფ. ს. უ.

ტირაჟი 1500.